

KAMU HUKUKU/PUBLIC LAW

Araştırma Makalesi / Research Article

Nomos Empsychos (νόμος ἔμψυχος) Fikrinin Kökenleri ve Dönüşümü*

Origins and Transformation of the Idea of
Nomos Empsychos (νόμος ἔμψυχος)

Abdullah ERYİĞİT**

ÖZ

Bu çalışma egemenlik kuramının ayrılmaz parçası hâline gelen (*nomos empsychos* - νόμος ἔμψυχος) yaşayan yasa kavramına odaklanmaktadır. Temelde kavramın ilk örneğine ve bu örnek üzerinden gelişimine ışık tutmaya çalışır. Bunu yaparken çeşitli düşünürlerin kavram tarihine yaptığı katkı ortaya konulmak istenmektedir. Aynı zamanda pek çok fikrin uğradığı bir akibete bu fikrin de uğradığı başka bir deyişle yaşayan yasa konseptinin de değişmeden ya da zamana ve mekâna direnir mevcut formunu bozmadan kalması mümkün olmamıştır. Çalışmada bu dönüşüm de ele alınacaktır. Kavramın gelişiminde korunan unsurlar ve metamorfoza uğrayan unsurlar okurla paylaşılmıştır. Ayrıca makalede dönemsel ayrıma gidilmiş ve okuru rahatlatmak adına kısa bir soyağacı çalışması ve kavram haritalandırılması da yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nomos empsychos, νόμος ἔμψυχος, yaşayan yasa, Antik Yunan kraliyet fikri, Helenistik dönem kraliyet fikri, demokrasi, monarşi.

ABSTRACT

This study focuses on the concept of living law (*nomos empsychos* - νόμος ἔμψυχος), which has become an integral part of the theory of sovereignty. It aims to shed light on the earliest example of this concept and trace its development through that example. In doing so, the study seeks to highlight the contributions of various thinkers to the concept's history. At the same time, it recognizes that the concept of living law, like many others, has not remained static over time. It has evolved, adapting to different historical and spatial contexts. This transformation will also be addressed in the study. Both the elements that have been preserved and those

* Makale gönderim tarihi: 31.10.2024. Makale kabul tarihi: 20.12.2024. Abdullah Eryiğit, "Nomos Empsychos (νόμος ἔμψυχος) Fikrinin Kökenleri ve Dönüşümü", *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 1, 2025, ss. 181-254, DOI: <https://doi.org/10.46547/imuhfd.2025.12.1.6>

** İstanbul Medipol Üniversitesi Doktora Öğrencisi, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, 0000-0002-1757-0187, aeryigit@medipol.edu.tr

Çatışma Beyanı: Yazar/lar herhangi bir çatışma beyanı bildirmemiştir.

that have undergone significant changes will be presented to the researcher. Furthermore, the article is divided into periods, offering a brief genealogical analysis and concept mapping to provide clarity for the researcher.

Keywords: Nomos empsychos, νόμος ἔμψυχος, living law, Ancient Greek royal idea, Hellenistic royal idea, democracy, monarchy.

Giriş

Yasanın hem ölümlülerin hem de ölümsüzlerin kralı olduğunu söyleyen Pindar¹, aslında Yunanlıların sahip olmaktan ve dahası icat etmekten kıvanç duydukları bir hususu da vurgular. Onlar poliste tiranların hırslarıyla değil yasanın görece eşit ve özgür kıldığı bir “cennette”, demokrasinin nimetleriyle yaşamayı öğrenmişlerdi. Fakat metaforu takip edersek, düşünsel sürgün ya da cennetten düşüş manasına gelebilecek fikirler de yine Yunan düşüncesinde filizlendi. Yasanın kral (*basileus*) olduğu anlayıştan, kralın bizatihi yasa olduğu dönüşüm de yine bu topraklarda başlayacaktı. İlerleyen yüzyıllarda egemenliğin idrak edilmesi için başat terimlerden biri hâlini alacak *nomos empsychos* (νόμος ἔμψυχος)²

1 Pindar, Fr. 169: “*Νόμος ὁ πάντων βασιλεὺς θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων*”, “*Law is the king of all, both mortals and immortals.*” “Nomos (yasa), hem ölümlülerin hem de ölümsüzlerin kralıdır.” Burada Zeus’un aslında yasa olarak, *nomos* olarak cisimleştirildiği de ifade edilebilir.

2 Türkçeye yaşayan yasa şeklinde çevrilebilecek bu ifade siyasal ilahiyatın önemli ve kilit kavramlarından biridir. Bugüne kadar Türkçe yazında özellikle hukuk, siyaset ve teoloji bağlamında üzerine detaylı bir yazın geleneği oluşmamıştır. Fakat bu durumun sadece Türkçe yazına özgü olmadığı kolaylıkla söylenebilir. Konu hakkındaki detaylı monografi çalışmaları oldukça az sayıdadır. İlk olarak Erwin Goodenough’un *The Political Philosophy of Hellenistic Kingship* makalesi bulunmaktadır. Bu makalede Goodenough νόμος ἔμψυχος kavramının kökenini ve düşüncenin temel taşlarını araştırmaktadır. Ona göre bu fikir Pers etkisiyle Yunan düşüncesine dahil olmuştur. İkinci eser ise Louis Delatte’nin *Les Traités de la Royauté d’Ephante, Diotogène et Sthénidas* adlı eseridir. Bu eserde Neopisagorcu metinler incelenmektedir. Bir üçüncü eser Artur Steinwenter’in *NOMOS EMΨΥΧΟΣ* (1949) adlı makalesidir. Bu makalede Steinwenter daha sonra *lex animata* olarak ele alınacak yaşayan yasa konusunun Yunan siyasi ideolojisiyle bağlarını ortaya koyar. Dördüncü bir çalışma ise Ernst Kantorowicz’in *The King’s Two Bodies* adlı eseridir. Bu çalışmada ise İngiltere’de Orta Çağdan modern döneme kadar egemenlik kavramının dönüşümü incelenmektedir. Bu analiz, iktidarın hukuksal ve teolojik temellerini ortaya koyar. Aynı zamanda modern egemenlik anlayışlarının kökenlerine ışık tutar. Kantorowicz, kralın iki bedenini, sadece bir Orta Çağ doktrini olarak değil, Batı düşüncesinin siyasi ve hukuki evriminin önemli bir parçası olarak ele alır. Aynı zamanda bu eser 2018 yılında Türkçeye de kazandırılmıştır. Beşinci bir çalışma Steinwenter’in makalesiyle aynı adı taşıyan Gerhard Aalders’in *NOMOS EMΨΥΧΟΣ* (1969) yılında kaleme aldığı eseridir. Burada Platon’un bu fikrin ortaya çıkışına yaptığı katkılar tartışılmaktadır. Hatta Gerhard’a göre Platon bu fikrin öncüsüdür. Altıncı bir eser ise Oswyn Murray’ın *Περὶ βασιλείας* (Krallık Üzerine) adlı tezidir. Murray ise tek bir doktrinden söz etmenin yanlışlığını vurgular. Bu kavramın değişik kullanımlarını inceler. Yedinci bir çalışma ise John W. Martens’e ait olup *One God, One Law* adlı monografik incelemedir. Sekizinci bir kaynak ise Miguel Vatter’in *Living Law: Jewish Political Theology from Hermann Cohen to Hannah Arendt* başlıklı çalışmasıdır. Vatter İskenderiyeli Philo ve Yahudi siyaset düşüncesi geleneği üzerinden yaşayan yasa fikrinin demokrasi ile kurduğu ilişkiyi ele almaktadır. Daha çok Aalders’e katkı niteliğindedir ve yaşayan yasa düşüncesinin Yunan köklerini detaylandırmaya çalışır. Bu listede bir yedincinin de eklenmesi uygundur. En güncel yabancı yazın örneği ise Ákos Tussay’ın, *A History of the Nomos Empsychos*

³, fikri birçok yazının, filozofun ve hukukçunun da merkezi konularından biri olacaktır.

Bu dönüşümün anlaşılması için *sine qua non* unsurlardan biri özeldir yasaya

Ideas adlı tezidir. Burada da yaşayan yasa fikrinin erken dönem kaynakları detaylı bir şekilde çalışılmakta ve Archytas'çı kökeni nitelikli biçimde incelenmektedir. Her ne kadar burada yazın geleneğine katkı sağlayacak müstakbel araştırmacılar için temel kaynakları belirtmeye çalışsak da bunun tüketici olmadığı hatırlatılmalıdır. Yine de 20. yüzyılın başında konuya duyulan yeniden ilgiye rağmen bu başlık hakkında çok sayıda eser olmadığını söylemek gerekmektedir. Aşağıda hakkında daha detaylı açıklama yapılacak *nomos* ve fizik kökünden gelen *empyshcos* ifadelerinin Türkçeye nasıl kazandırılması gerektiği hususu tam olarak tartışılmış değildir. Benzer bir eksikliğin İngilizce yazın için de geçerli olduğu kolaylıkla söylenebilir. Nitekim bu düşünce, kimi zaman “*animated*”, “*embodiment*”, “*living*” kelimeleriyle ifade edilmiştir. Dolayısıyla Türkçeye canlı yasa, cisimleşmiş yasa, yaşayan yasa şeklinde çevrilebilecektir. Ben de makalede yeri geldikçe bu kavramları birbiri yerine geçecek şekilde kullanacağım. Fakat asıl tercihim yaşayan yasa ifadesidir. Bu kalıpların tamamı aslında ufak nüanslara sahip, birbirlerini karşılamak potansiyelini de barındıran yeterli ifadelerdir. Yine de literatürde konuyu ele alan akademisyen ve düşünürlerin çoğunluğu “*living*” tertibiyle bu fikri karşılamayı uygun bulmuşlardır. Hem az önce zikredilen sebeple hem de Martens'in de ifade ettiği gibi *vóμος ἐμψυχος* aslında bir insanın doğrudan yaşamıyla da ilişkili olduğundan *yaşayan yasa* tercihi çok daha isabetlidir. (John W. Martens, *One God, One Law: Philo of Alexandria on the Mosaic and Greco-Roman Law*, Brill Academic Publishers, Boston & Leiden, 2003, s. 31)

- 3 Burada hukuk sosyolojisi literatüründe iyi bilinen Eugen Ehrlich'in yaşayan hukuk (*living law*) ifadesiyle bu çalışmada ele alınan yaşayan yasa (*vóμος ἐμψυχος*) ifadesinin karşılaştırılması çok kısa da olsa gereklidir. Özellikle Eugen Ehrlich'in ifadesi sosyolojik bir incelemenin ve bu disipline dair bir perspektifin hukuka kazandırılmasını hedeflerken, yaşayan yasa kavramı daha ziyade siyasal rejim ve hukuk felsefesi tabanından hareketle anlaşılacaktır. Erlich'in tanımı bu hususta aydınlatıcıdır. “O halde bu, mahkemelerin ve diğer mercilerin uyguladığı hukuktan farklı olan yaşayan hukuktur. Yaşayan hukuk hukuki önermeler içerisinde vazedilmiş olmasa da hayata hükmeden hukuktur. Bu hukuk hakkındaki bilgimizin kaynağı, birinci olarak, modern hukuki belgelerdir; ikinci olarak, hayatın, ticaretin, âdet ve teamüllerin ve yalnızca hukukun tanıdığı değil, aynı zamanda görmezden geldiği ve göz yumduğu hatta onaylamadığı bütün birliklerin doğrudan gözlemlenmesidir.” Eugen Ehrlich (Terc. Artun Mimar), *Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 487. Bu pasajın yaşayan hukukun tanımı kabul edilebileceği hk. bkz. David Nelken, “Eugen Ehrlich, Living Law, and Plural Legalities”, *Theoretical Inquiries in Law*, Cilt 9, Sayı 2, 2008, s. 446. İlk bakışta kesinlikle ikisi arasında doğrudan ilişki kurmak mümkün görünmese de tarihsel süreç içerisinde iki terkip arasında anlamlı bağlantılar kurulabileceği iddiası da gündeme getirilebilir. Makalenin dönemsel sınırları dolayısıyla bu hususta yalnızca Ehrlich'in kısa bir pasajına ve devamında yorumuna yer verilecektir. “Bir dönemin ya da bir halkın hukukunu kanunun bölümlerine hapsedmeye çalışmak bir akarsuyu bir gölette hapsedmek kadar akıl dışıdır. Bir gölete konulan su artık canlı bir akarsu değil, durgun bir havuzdur ve havuzun içine az su konulabilir. Ayrıca, yaşayan hukukun bu kanunların her birini onların yürürlüğe girdiği anda çoktan geçmiş ve onlardan uzaklaşmış olduğunu ve onlardan her gün gittikçe uzaklaştığını düşündüğümüzde, modern hukuk araştırmacısının dikkatine sunulmamış olan bu henüz sürülmemiş çalışma sahasının devasa kapsamının farkına varırız.” Ehrlich, s. 482 ve 483. Burada dikkat çekici olan husus aslında halkın içinde yaşayan hukukun, cari kanunların durgunluğundan çok daha iyi çözümler getirdiği, en azından dönemin koşulları ve ihtiyaçlarına daha iyi cevap verdiği iddiasıdır. Buna benzer bir ikilik aşağıda görüleceği üzere yazılı yasa-yaşayan yasa arasında da mevcuttur. Elbette Ehrlich için yaşayan hukuk kesinlikle tek bir kişinin yaşamıyla sınırlı değildir. Aksine bütün bir toplumla birlikte anlaşılabilir. O hâlde nasıl ki daha önce egemenlik kişide tezahür ederken artık toplumsal bir düzeyde tanımlanıyorsa benzer bir sonuç yaşayan yasa (bilinçli şekilde yasa ifadesi kullanıldı) için de geçerli olabilir. Yaşayan yasa her ne kadar kişisel bir ünvan gibi görünüyorsa da tarihsel süreçte pek çok dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümün son durağında yaşayan yasa ve yaşayan hukuk kavramlarının birbirlerine yaklaşması da mümkün görünmektedir.

ve genelde hukuka nasıl yaklaşıldığını idrak etmektir. Her ne kadar yasanın yönetimi istenilen ve erdemli bir idareyse bile yasanın bizatihi tabiatı gereği, kendi kendinde barındırdığı erdem su götürmez değildi. Yasal her adım aynı zamanda adalet gibi bir yol arkadaşına sahip olmayabilirdi, sofist itirazlar hatırlanırsa yasanın güçlüyü koruyan, yönetenlerin çıkarlarının muhafazası anlamına geldiği de düşünülürdü⁴. O hâlde yasanın mı yöneteceği yoksa yasaya içerik kazandıracak birinin mi yöneteceği sorusu içerisinde kimi karşıtlıkları da barındırır: Adaletsizlik ve adalet, yazılı yasa ve yaşayan yasa, donuk kurallar ve yaşamıyla kural olan yeni bir yönetici modeli.

Antik Yunan *polis*leri demokrasiden önce krallıkla yönetiliyordu. Kral göksel adaletin bir takipçisi, Zeus'un halefiydi. Dolayısıyla dikkate değer olan *nomosun* hangi türü (sözlü, yazılı, yaşayan, doğal vb.) hakkında konuşursak konuşalım her zaman ilahi olanla ilişkilendirilmesidir. Bu idrak biçimi *nomos* sadece hukukla değil teolojiyle de bağlar. Özellikle M.Ö. beşinci yüzyıla gelindiğinde kral sesini hukuka bıraktı. Nitekim hukukun bir kralın aksine akrabaları, kayıyabileceği zengin dostları, kişisel tutkuları dolayısıyla öznel yaşamı yoktu; hukuktan nesnel kararlar alabilmesi bekleniyordu. Her ilahi iddiayı kökünden sarsan şüphe yasanın da uhrevi ısrarını zayıflatır. Yasa Yunanlıları ahlaklı ve adil kılan şey olmayabilir; hatta geleneğin katı sesinin, acımasızlığa varabilecek keyfi taleplerinin bir toplamı da olabilirdi. Mademki yasa adalet ilkeleri yerine toplumsal uzlaşıya dayanıyor ve güç talebinin bir tür *mimesisi* ise neden yasaya itaat edildiği pekâlâ sorulabilir. O hâlde yazılı yasalar (*ᾠγραφοὶ νόμοι* - *agraphoi nomoi*) diğer yasalardan farklı olarak hiyerarşik manada daha alt bir düzeyde yer almalıydı. Nitekim yazılı yasaları mutlak, istisnasız diye tanımlama ve sınırlama imkânı yoktu. Göksel varlıklar gibi mükemmel bir düzene sahip değildiler. Hatta aynı anda çelişkili iddialar sunabilirler⁵.

Çözünsüz kalan bu soruna cevap, erdemli bir krala duyulan özlemde (İskender'in hükümdar olana dek devam eden) aranmıştır. Yunanlılar elbette Perslerin tebaası olmaktansa ölmeyi göze almış ancak yine de bu kralların mutlak ve yayılan egemenliğine sempati duymuşlardır. Bunun temsilini *Cyropaedia*'da kolaylıkla görebiliriz. Hem Kyros'u hem de Sparta'yı inceleyen Ksenophon'un ideal devleti, tebaasını fiziksel, zihinsel ve ahlaki açıdan her yönden aşan mutlak bir hükümdarın egemen olduğu devlettir. Platon ve Aristoteles, Sokratik ekolü takip etmiştir ve bu ekol için demokrasinin benimsediği

4 Bu husus Montaigne tarafından şairane ifade edilmiştir: "Artık yasalar, özünde adil oldukları için değil, yasa oldukları için itibar görüyorlar. Otoritelerinin mistik temeli budur; başka hiçbir şey yoktur. Bu da onlara çok yarar sağlar." Montaigne – *Essays*, Book III, Chapter XIII, Of Experience, (Terc. John Florio), 1603, <https://hyperessays.net/florio/book/III/chapter/13/> (31.10.2024).

5 Martens, s. 1, 2 ve 3.

doğal eşitlik sorunlu bir veçhede sahiptir. Politika metinlerine bakılırsa filozofun ya da erdemli kişilerin iktidar makamını temsil ettiği krallık rejimi daha evladır⁶. İlerleyen bölümlerde daha detaylı incelenecek bu ekolün demokrasi ile kurduğu ilişki kanaatimce yasa-kral arasındaki dönüşümün mihenk taşlarından birini oluşturur.

İskender'den sonra başlayan Helenistik dönemde hükümdarı yasanın yahut Tanrı'nın cisimleşmiş hâli ya da imajı olarak gören önemli bir gelenek gelişmiştir⁷. Hatta Pisagorcu literatürle zenginleşen bu kraliyet doktrininin Helenistik çağın resmî siyasi düşüncesini temsil ettiği söylenebilir⁸. Helenistik hükümdarlar nesiller boyunca tanrılığın çeşitli ritüellerini ve sembollerini benimsemişler ve bu tutum Büyük İskender Hindistan seferinden döndükten sonra Korint Birliği içerisindeki Yunan şehirlerinde onun tanrılığının kabulüyle başlamıştır. Daha sonra yaşayan yasa fikri birçok felsefi sistemin katkılarıyla (NeoPisagorcular, NeoPlatonistler, Stoa vb.) tam manasıyla ortaya çıkmıştır. Özellikle Roma İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. O kadar ki, yaşayan yasa ideali Roma'nın geçirdiği en büyük dönüşümlerden birinden yani resmî din olarak Hristiyanlığın benimsenmesi metamorfozundan sonra bile kendine yer bulmuştur⁹.

“Yaşayan yasa fikrinin kesin tanımı değişmekle birlikte gördüğü işlev hemen hemen aynıdır. Tanrısal düzenliliği, evrenin ahengini kendi yaşamında temsil ve taklit ederek yeryüzü devletinde de bu ahengi ve uyumu sürdürmek. Bu *mimemis* zinciri vatandaşlara da kralı taklit etme görevini yükler. Nitekim o erdemiyle, kayrasıyla bütün tebaasına bir örneklik teşkil eder.”¹⁰ Her ne kadar Chesnut'un bu tanımı oldukça aydınlatıcı olsa da bu fikrin tarihiyle kimi benzerlikler gösteren ve yasa-üstü insan olarak tanımlanan bu yöneticilerin, yetkilerini ortaya koyduğumuz tanım da buraya eklenebilir. Buna göre yaşayan yasa kavramıyla birlikte değerlendirilebilecek yasa-üstü insan için şunlar söylenebilir: “Yasa-üstü insan, asgari düzeyde, beşerî yasalarla bağlı olmayan, kendi yasalarını koymak, yürürlükte olan beşerî yasaları değiştirmek, kaldırmak ve yenilemek gücüne sahip olan kişidir. Hemen vurgulamak gerekir ki mevcut tanım, yasa-üstü insana dair asgari düzeyi ifade eder.”¹¹ Bu hususta

6 Erwin R. Goodenough, “The Political Philosophy of Hellenistic Kingship”, *Yale Classical Studies*, Cilt 1, 1928, s. 55 ve 56.

7 Martens, s. 48.

8 Goodenough, s. 102.

9 Glenn F. Chesnut, “The Ruler and the Logos in Neopythagorean, Middle Platonic, and Late Stoic Political Philosophy”, in *Religion (Heidentum: Römische Religion, Allgemeines [Forts.])*, Ed. Wolfgang Haase, De Gruyter, Boston, 1978, s. 1312.

10 Chesnut, s. 1312 ve 1313.

11 Abdullah Eryiğit, *Yasa-üstü İnsan: Platon'dan Agamben'e Hukuk ve Yasa İnkileminde İnsan*,

söylenmesi gereken bir başka husus yasa-üstü insan kavramının yaşayan yasa geleneğinden beslenen bir fikir tarihi olmasına karşılık; egemenlik bağlamında yasa-üstü insan kavramına katılan ve kullanılan tek unsur, imparatorların yaşayan bir yasa payesi ile onurlandırmış olmaları değildir. Daha ziyade yasa-üstü insan kavramsallaştırması doğal hukuk geleneğinin egemenlik üzerindeki kısıtlayıcı yönünü vurgular ve yazılı yasa (beşerî yasalar) ile başkaca üst yasaların arasındaki gerilime odaklanır. Oysa makalede görüleceği üzere yaşayan yasa fikri pek çok açıdan ele alınabilir. **EK-2**'nin açıklamalarında gösterildiği üzere yaşayan yasa kimi alt ayrımlarla daha sarıh kılınabilir¹². Dolayısıyla iki fikrin tarihsel olarak ortak kesişim kümeleri bulunmakla birlikte kapsam ilişkisi kurmak doğru değildir. Örneğin yasa-üstü insan ile yaşayan yasa kavramları yazılı yasa karşısına başkaca üst yasaları yerleştirmek bakımından benzetilebilirler. Ancak yasa-üstü insanın sınırları için doğal hukuk ve kısıtları temele alınmışken, yaşayan yasa yazılı yasa için doğrudan bir alternatif olarak karşımıza çıkar. Konuyu açıklığa kavuşturmak adına bir başka örnek ise Hobbes'un *Leviathan*'ıdır. Hobbes yaşayan yasa geleneğine açık hiçbir atıf yapmamasına rağmen, yasa-üstü insan bağlamında egemenin beşerî yasalarla nasıl bir ilişkisi olduğu ve egemen için doğal hukukun bir sınır teşkil edip etmediği sorulduğunda kendisinden yanıt alabileceğimiz bir filozoftur. Burada yanıtın olumlu ya da olumsuz olması konumuz açısından önemsizdir. Son olarak yaşayan yasa iktidarı elinde tutan kimseler için kullanılmak, siyasi erki imlemek zorunda değildir. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere Musa hatta kimi kilise babalarının da bu ifadelerle şereflendirildikleri görülecektir. Buna karşın yasa-üstü insanın hukuku biçimlendiren bir figür olması ve egemenlik erkleriyle donanması gerekmektedir. Denilebilir ki bu iki çalışma birbirlerini besler ama ele aldıkları fikrîsel duraklar mutlak manada kesişmek zorunda değildir. Bu kısa açıklamadan sonra makalenin asıl gayesini açıklamaya geçilebilir.

Bu çalışmanın temel amacı Tanrı'nın mesh ettiği bu geleneğin kökenlerini sunabilmektir. Bunu yaparken yukarıda sunulan tüm karşıtlıkların (yazılı yasa – yaşayan yasa, demokrasi – monarşi vb.) daha detaylı biçimde anlaşılmasına da ışık tutmaktır. Aynı zamanda yaşayan yasa egemen-

Runik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 15.

12 EK-2'deki sembol ve açıklama karşılıkları şöyledir: “β: Yasalar insanın ruhuna hitap etmeli, huy (karakter, *ethos*) hâlini almalıdır görüşünü savunan filozoflar sembolize eder. γ: Yazılı yasa ve diğer yüksek yasalar ikilemini ortaya koyan filozoflar. δ: Rejimin erdeme yönelmesi gerektiğini savunan filozoflar. ε: Yaşayan yasanın Tanrı'nın *mimesisi* olduğu ya da olması gerektiği fikrini karşılar. ζ: İdeal rejimin demokrasi olduğunu savunan filozoflar. η: İdeal rejimin monarşi olduğunu savunan filozoflar. θ: Kralın felsefe öğrenmesi gerektiğini vurgulayan filozoflar. ι: Güneş sembolüne yer verip tartışan, yaşayan yasa kavramının Pers kökeniyle bağlantı kurulabilecek filozoflar.” Buraya alfa sembolü, kavramın doğrudan düşünürler tarafından kullanılıp kullanılmadığıyla alakalı olduğundan eklenmedi.

liğin değişmez unsurlarından biri olacağından sonraki dönemlerle ilgili tüm çalışmalara da dolaylı bir destek sunacaktır. Elbette bunu yaparken çalışmanın odağında yalnızca kral değil onu ayrıcalıkla donatan bu yaşayan yasa payesi bulunmaktadır. Goodenough'un isabetli biçimde söylediği gibi bu kavram neredeyse 20. yüzyıla kadar kıtanın ayrılmaz bir parçasıdır. Romalılar *nomos empsychos* düşüncesini *lex animata* terkihiyle koruyup tartışmayı sürdürmüşler ve Yunanlılardan çok daha fazla pratik etmişlerdir. Elbette Roma'yı takiben *lex animata* ifadesi pozitif hukukta ve kilise hukukunda da mevcuttur. Hatta Orta Çağ prensleri (*princeps*) yasaya karşı sorumsuz, istediği zaman canlı kaynaklarından kendine uygun bulduğu her kararı yasa olarak üretebilir kudrette sayılmıştır¹³.

Orta Çağa gelindiğinde Hristiyan doktrini ile harmanlanan bu düşünce varlığını sürdürmüş ve siyasetin temel konularından biri hâlini almıştır. Bu sebeple sadece prens değil aynı zamanda Papa'nın da bu payeyi bir taç olarak taşıdığı söylenebilir¹⁴. Her halükârda yaşayan yasa fikri bu dönemde mutlak iktidarın kaynakları arasında ve hukuk terminolojisinde yaygın bir yer bulur¹⁵. Buradan hareketle bunun modern hukukun iktidar anlayışına sirayet eden yönleri de olduğu hatırlatılmalıdır. Elbette yaşayan yasanın bütün hayat öyküsünün sunulması bir makalenin kapsamını ziyadesiyle aşacaktır ve izlediği bütün patikaların tek tek işaretlenmesi mümkün değildir. Fakat yine de modern dönem, bu kavramın dönüşüm geçirdiği önemli duraklardan biridir. Bu sebeple başka çalışmalarla bu çalışmanın desteklenmesi elzemdir. Kavramın Hristiyanlık ile ilişkisi, Orta Çağ ve sonraki dönemlerin de literatürümüze kazandırılması ümidini taşıyorum. Nitekim Schmitt'in *Siyasal İlahiyat* metninde yer alan

“Modern devlet kuramının bütün önemli kavramları, dünyevileştirilmiş ilahiyat kavramlarıdır. Sadece tarihsel gelişimleri dolayısıyla değil, -çünkü bu kavramlar ilahiyattan devlet kuramına aktarılmışlardır, örneğin her şeye kadir Tanrı, her şeye kadir kanun koyucu ya dönüşmüştür- bu kavramların sosyolojik yönden incelenmesi için anlaşılması gereken sistematik yapıları dolayısıyla da dünyevileştirilmişlerdir.”¹⁶

13 Goodenough, s. 100. Ayrıca Tussay yaşayan yasa konusunda son dönemdeki en verimli kaynak sayılabilecek çalışmasında şöyle demektedir: “Bu çalışmanın başında, *vóμος ἐμψυχος* fikrinin karşılığı olan *lex animata* konusuyla birlikte Batı devlet teorisinin gelişimine önemli bir katkıda bulunduğu yönündeki yaygın Orta Çağ iddiasının herhangi bir haklılığı olup olmadığını araştırmayı önerdim. Orta Çağ hukuk literatürüne kısa bir bakıştan sonra, *lex animata* konusunun kesinlikle geç Orta Çağ hukuki üstünlük fikrini taşıyan argümanlar arasında olduğu sonucuna vardım. Dolayısıyla, bu fikir kesinlikle ‘geç Orta Çağda mutlak iktidar kavramının detaylandırılmasının temelini oluşturdu ve aslında, erken modern egemenlik teorileri üzerinde de ciddi bir etkisi olmalıdır” Ákos Tussay, *A History of the Nomos Empsychos Ideas*, Pázmány Péter Catholic University, Doctoral School of Law and Political Sciences, Budapest, 2022, s. 145.

14 Goodenough, s. 101.

15 Tussay, s. 11 ve 12.

16 Carl Schmitt (Terc. Emre Zeybekoğlu), *Siyasal İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, 2. Bası, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, s. 41.

yukarıdaki iddia yine modern devlet kuramına nüfuz etmiş, sızmış yahut ele geçirmiş her nasılsa içinde yer etmiş bir kavram olan yaşayan yasa bakımından da incelenmelidir. Eğer Schmitt haklıysa yaşayan yasa kendini profan bir forma dönüştürerek var olmaya devam ediyor olmalıdır.

O hâlde bu çalışma kapsamında öncelikle *nomos empsychos* düşüncesinin temel ve ilk kaynaklarının (Antik Yunan Dönemi, Helenistik Dönem) incelenmesi hedeflenmektedir. Nitekim Antik Yunan Dönemi bir ilk kaynak sunması ve fikrin demokrasiden ziyade neden krallık rejimleriyle birlikte ele alındığını ortaya koyarken, Helenistik dönemde ise kavramın daha da yaygınlaştığını, uygulama sahasını genişlettiğini fakat Philo gibi kimi istisnaları da barındırdığı görülebilir. Elbette bu ayrım kronolojik gereklilikleri de gözetmek için yapılmıştır. Yoksa fikrin tarihi kesintiden ziyade birbirlerinden esinlenen pek çok düşünürden mürekkeptir. Bunu yaparken azami düzeyde yazarların orijinal fikirlerini içeren cümleler okurla paylaşılacaktır. Bu yolla ilk kaynakları da kolaylıkla değerlendirebilir. Ayrıca bu yöntem Türkçe yazında henüz üzerinde kapsamlı bir çalışma yapılmayan yaşayan yasa fikrine dair kaynak oluşturulması temennisine de daha iyi hizmet edecektir. Dahası okuru rahatlatmak adına Orta Çağ öncesi kaynakların-düşünürlerin birbirleri ile ilişkilerini ortaya koyan bir soyağacı ekledim **(EK-1)**¹⁷. Burada devamlılık gösteren fikirler (erdemeye yönelmek, mimesis, yazılı yasadan üstün olmak, yasaların ruha işlenmesi gerektiği vb.) düşünürler ilişkili biçimde sunulmaktadır **(EK-2)**.

Konunun modern dönemdeki dönüşümü 20. yüzyılda başlayan ilginin temel unsuru olmamıştır. Aksine yukarıda ismi zikredilen kıymetli yazarlar için genellikle konunun kökenleri ve varlık şartlarının ne olduğu soruları daha hayattır. Ben de konunun tabiatına uygun biçimde bu kısma odaklanmak istedim. Bu tutum, kesinlikle bir kusur değil aksine üzerine başka soruların inşa edileceği bir temel arama faaliyetidir. Nitekim onların bulduğu bu kıtaya başka zaviyelerden seyrüsefer yapabilmek bu keşifler sayesinde mümkün olmuştur.

Aşağıda görüleceği üzere Plutharkos da dahil olmak üzere yaşayan yasa kavramının ilk dönem kayıtlarının tümü (Archytas'tan başlayarak Erken Dönem Hristiyan Düşüncesi ve Geç Roma İmparatorluğu Dönemine kadarki kısmı bir ilk dönem biçiminde ele alınacaktır) ve bu ifadenin yer aldığı temel kaynaklar tamamıyla incelenecektir. Bütün bir makale boyunca özellikle doğrudan yaşayan yasa (νόμος ἐμψυχός) ifadesine yer veren ya da bu anlamı karşılayan ifadeler kullanan düşünürlerle detaylı biçimde yer verildi. Ancak bunun özellikle Antik Yunan geleneğinde kimi istisnaları olduğu okurla paylaşılmıştır. Yine de bu filozofların kavramın gelişiminde oyunun kurallarını değiştirir (*game*

17 Her iki ek bölümü de *Sonuç* kısmından sonra yer almaktadır.

changer) niteliği haiz olmaları ve kavramın sınırlarını belirlemeleri dolayısıyla konu edilmesi zorunluydu. Öte yandan kimi düşünürler ve eserler ise konuya doğrudan değil dolaylı katkı sunabilecek niteliktedir. Bunların tamamını tüketmek bir makalenin sınırlarını ziyadesiyle aşacaktır; bu sebeple çeper metinler çalışmaya dahil edilmemiştir.

Bir diğer sınırlandırma ise dönemsel olmak durumundaydı. Burada da merkezi olmayan eserlerle diğer dönemler aynı gerekçenin kurbanıdır. Benzer bir husus çalışmaya konu edinilen coğrafyayı da açıklayacaktır. Geleneğin kökenlerinin önerildiği doğu metinlerinin de ayrıca incelenmesi en azından bizim tecrübemiz açısından konu edilmesi de önemlidir. Bu çalışmanın böyle bir hevesi de uyandırması ümidini taşıyorum. Nihayet felsefeyle yüzeysel dahi olsa zaman geçirmiş herkesin kolaylıkla fark ettiği gibi pek çok konunun ilk nüvelerini Antik Yunan'da bulmak mümkündür. Bu talih yaşayan yasa için de aynı nispette geçerlidir.

I. Nomos Empsychos Fikrinin Antik Yunan Kökenleri ve Dönüşümü

A. Archytas

Söz konusu yaşayan yasa fikri olduğunda elimizdeki ilk yazılı kaynak Archytas'tır.¹⁸ Nitekim bulunabilecek ilk köken olmasına rağmen düşüncenin gelişiminde önemli etkileri olan bu düşünür Pisagorcu olarak bilinir ve Pisagor'un felsefesinden de önemli ölçüde etkilenmiştir. Pisagor'un yaşlılığında da olsa kendisiyle çalışmıştır¹⁹. Tahmini²⁰ olarak M.Ö. 435-360 yıllarında yaşamış olan Archytas önemli bir devlet adamı ve Tarentum'lu bir generaldir. Her ne kadar eserleri günümüze ulaşmamış olsa da Pisagorcu metinler içerisinde kendisine güvenle atfedebildiğimiz dört eser mevcuttur. Çoğu akademisyen bunların çoğunun muhtemelen Helenistik ve Helenistik sonrası dönemde NeoPisagorcu yazarlar tarafından kaleme alındığı (kimileri için uydurulduğu) konusunda hemfikir olsa da bu fragmanlar yine de erken Pisagorculuğun tarihi hakkında değerli bilgiler içerir ve hatta Tarentum'lu Archytas'ın düşüncelerini üzerindeki tüm şüphelere karşın aydınlatılabilir²¹. Bahsi geçen risalelerden en

¹⁸ Tussay, s. 21.

¹⁹ Archytas (Terc. André Laks, Glenn W. Most), *Early Greek Philosophy Western Greek Thinkers: Vol IV*, Ed. André Laks, Glenn W. Most, Harvard University Press, Cambridge & London, 2016.

²⁰ Burada en iyi tahminin 435-410 yılları arasında doğmuş olabileceği Tussay tarafından ifade edilmektedir. Tussay, s. 40.

²¹ Özellikle Goodenough, Delatte'nin bu fragmanları uzun uzadıya tartıştığını ve Archytas'a atfedilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bu fragmanla birlikte Platon'un ve Aristoteles'in siyaset teorisinin çoğunun Pisagorcu karakterine dair ilginç bir kanıt da sunar. Bu da Archytas'ı müstakil ve bir gelenekten bağımsız düşünebilmek için önemli bir veridir. Goodenough, s. 60.

önemlisi ise *Hukuk ve Adalet Üzerine (On Law and Justice)* adlı metindir. Bu eseri büyük oranda korunmuş ve M.S. beşinci yüzyılda Stobaeus antolojisinde Archytas'a atfedilmiştir²².

Dahası Archytas'ın hayatı felsefe tarihinin en önemli düşünürlerinden biriyle de kesişmektedir. Diogenes Laertius'un raviliğine güvenilirse başarısız Sira-kuza deneyiminden Platon'u kurtaran odur. Bu da onu sadece bir filozof değil Platon namına bir sponsor hâline getirmektedir. Bu *doksografik*²³ geleneğe

Aynı zamanda Horky ve Johnson da bu fragmanların Archytas'a atfedilmesi gerektiğini düşünmektedir. Phillip Sidney Horky, Monte Ransome Johnson, "On Law and Justice: Attributed to Archytas of Tarentum", içinde *Early Greek Ethics*, Ed. Phillip Sidney Horky, Monte Ransome Johnson, Oxford University Press, Oxford, 2020, s. 460.

22 Horky, Johnson, s. 456.

23 Doksografi terimi, *Doxa* ve *Graphi* kelimelerinden türetilmiştir. Bu bakımdan hakiki bilginin karşısında yanıltıcı yönüyle sanı, kanı kelimesi olan doxa ile buna bağlı bir yazının (graphi) bir araya gelip bir tür geleneği temsil etmesidir. Kavramın yaratıcısı Hermann Diels'in amaçladığından çok daha geniş bir anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Diels'in 1879 tarihli anıtsal Doxographi Graeci'sinde ("Yunan Doksografaları") incelediği ve düzenlediği oldukça katı bir şekilde belirlenmiş bir edebiyat türünün yazarlarını belirtmek için kullandığı Latince neologizm 'doxographi'den türemiştir. Araştırmaları felsefenin fiziksel kısmıyla (ilkeler, teoloji, kozmoloji, astronomi, meteoroloji, biyoloji ve tıbbin bir kısmı dahil) ilgili yazılara odaklanmıştır. Ancak bugün etik alanındaki genel bakışlar doksografik olarak da adlandırılmaktadır. Ve akademisyenler Platon'un diyaloglarında ve Aristoteles'in risalelerinde bulunan 'doksografilerden' bahsederler, ancak bunlar felsefe konularının ele aldığı, başkalarının görüşlerini sadece yardımcı tartışmalarını yapıldığı eserlerdir. <https://plato.stanford.edu/entries/doxography-ancient/> (31.10.2024).

Doksografilerin temel amacı; hakkında tarihi gerçeklere erişemediğimiz, elimizde yazıları, yaşamı ya da düşüncelerinin doğrudan kanıtların kalmadığı kişilerin yazıları, yaşamı ya da düşünceleri aydınlatmaktır. Bu bakımda Pisagorcular hakkında da bir doksografinin doğması kolaylıkla anlaşılabilir. Örneğin: "Presokratikler hakkında çalışan kişiler zamanlarının büyük bir kısmını genel olarak doksografi olarak adlandırılacak şeylere harcarlar. Bu düşünürlerin orijinal yazıları yok olduğundan, onlar hakkında bilgi edinmek için daha sonraki yazarların bize anlattıklarına güvenmek zorundayız. Sonraki kaynaklar bazen Presokratiklerden alıntılar içerir, bazen içermez ama her zaman erken Yunan felsefesini kendi zamanlarına ait bir bağlamda ve bakış açısıyla sunarlar ve kaçınılmaz olarak araya giren birçok yazı ve düşüncenin son ürünüdürler. 'Bilgiyi nereden alıyor?' 'Güvenilir mi?' 'Bize neden bu bilgiyi sunuyor?' bu ve benzeri sorular, Sextus Empiricus, Diogenes Laertius, Stobaeus, Plutarch, Hippolytus, Simplicius ve Hristiyanlık döneminin diğer yazarlarını Presokratik felsefe hakkındaki gerçeği bulmak amacıyla okuyan herkesin aklını sürekli meşgul etmelidir. Helenistik felsefe üzerine çalışanlar doksografinin analizine daha az enerji harcamaktadırlar, ancak çalıştıkları düşünürlerin orijinal yazılarıyla Presokratik bilimdeki meslektaşlarından daha iyi beslenmemektedirler." Malcolm Schofield, *The Stoic Idea of the City*, Chicago Press, Chicago, 1999, s. 1. "Diels'in temel kaygısı filolojik ya da edebi değildi. Doksografik araştırmasının arkasındaki itici güç felsefe tarihine duyduğu ilgiydi. Doksografik literatür kendi başına incelenmeye değmezdi. Değeri, Yunan felsefesinin erken dönemleri hakkında değerli bilgiler sağlama yeteneğinde yatıyordu. Diels'in amacı, 'Erken Yunan felsefesi hakkındaki gerçeği bulmak'tı. Diels ilk filozoflara ilişkin kanıtlar iki kategoriye ayrılır: B fragmanları artık kayıp olan yazılardan kelimesi kelimesine alıntıları içerir; A fragmanları ise birinci, ikinci ya da üçüncü dereceden bu yazılara dayanan yaşam ve doktrin hakkındaki tanıklıkları kaydeder. Diels hakkı olarak Yunan felsefesinin erken dönem tarihini yeniden inşa ederken her iki tür malzemenin de dikkate alınması gerektiğini düşünmüştür. Koleksiyonunu tek tek filozofların kronolojik sıralaması etrafında düzenleme kararını verdikten sonra, A parçalarının büyük bir yüzdesini oluşturan doksografik malzemenin küçük parçalara bölünmesi kaçınılmazdı. Biraz paradoksal bir şekilde ifade etmek

üzerinde uzlaşılan konulardandır²⁴. Dahası Platon ile mektuplaştıkları ifade edilir ve mektubunda Platon'a *Hukuk ve Adalet Üzerine*'yi ve diğer dört eserini incelemesi için gönderir. Gelen yanıtta ise Platon'un birini hemen okuduğunu ve memnun kaldığını öğreniriz. Bu da *Hukuk ve Adalet Üzerine*'yi okuduğu ihtimalini güçlendirir²⁵.

Sadece Platon değil Aristoteles'in de Archytas'ın eserlerini ve felsefesini bildiği hatta eser kayıp olmasına rağmen bu konu hakkında yazdığı bilinmektedir. Dolayısıyla Archytas zaten felsefenin önemli mihenk taşlarıyla birlikte incelenmesi gereken (Pisagorcu ekolün temel temalarını yansıtmak bakımından) ama sadece yaşayan yasa söz konusu olduğunda değil başka incelemeler mevzu bahis olduğunda da göz ardı edilen bir figür olarak karşımıza çıkar²⁶.

Düşünürün hayatı hakkındaki bu bilgilerin yanında konumuz açısından asıl önemi *Hukuk ve Adalet Üzerine* adlı fragmanlardan gelir. Aşağıda bu fragmanlar ve bu fragmana bağlanabilecek sonuçlar incelenecektir. Stobaeus, Antolojisinde diğer Pisagorcu fragmanlarla birlikte Archytas'a da yer verir. Bu fragmanları değerlendirirken araştırmacıların karşılaştığı temel güçlük metinlerin M.S. 5 yüzyıla ait olup düşünürün M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış olmasıdır. Dolayısıyla konu hakkında yapılacak inceleme ileri ve geri yönlü atıflara bağlıdır.

gerekirse, doksografik materyal kendi içinde parçalı olmasa da tek tek filozofların incelenmesiyle bağlantılı olduğu için bu hâle gelmiştir. Bu yöntem oldukça kaçınılmazdır ve kesinlikle kendi içinde yanlış değildir. Sorun, orijinal doksografik kaynakların içeriğinin ve yönteminin çok kolay bir şekilde gözden kaçırılabilmesidir. David T. Runia, "What is Doxography?", içinde *Ancient Histories of Medicine: Essays In Medical Doxography and Historiography in Classical Antiquity*, Ed. Philip J. Van Der Eijk, Brill, Leiden, 1999, ss. 33-57, s. 37 ve 38. Örneğin ortaya çıkan sorunlardan biri derleyiciler tarafından doksagrafiye ait düşünürün yeniden üretilmesidir. Yaşayan yasa fikrinin kökeninin anlaşılmasında en önemli kaynaklardan biri olan Stobaeus için Roskam şöyle der: "Zira Stobaeus'un kaynağının metnini yeniden yazmaktan ve incelikli bir şekilde değiştirmekten çekinmediğini biliyoruz." Geert Roskam, "Some Fresh Air into the Neopythagorean Tradition: The Fragments on Kingship By Diotogenes", *The Cambridge Classical Journal*, Cilt 66, s. 13.

24 Tussay, s. 41.

25 Diogenes Laertius (Terc. Candan Şentuna), *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 3. Bası, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 408, 8.79.1-8.83.6. Son olarak Platon'un Sokrates'in ölümünden sonra kendisine bir hoca olarak Archytas'ı seçtiği de aktarılmaktadır. Archytas, *Early Greek Philosophy*, s. 207.

26 Horky, Johnson, s. 458.

Fragmanlar (*Stob. 4.1.135, 4.137-138 & 4.5.61*) aşağıdaki gibidir²⁷:

“İşitme ve ses için uyum (*harmonia*) ne ise, hukuk da insan ruhu ve yaşamı için odur: çünkü hukuk ruhu eğitir ve yaşamı düzenler; uyum ise işitmeyi anlaşılır ve sesi uyumlu kılar. Ben de diyorum ki, her topluluk yöneten biri [*magistrate*] ve yönetilen biri ve üçüncü olarak da yasalar tarafından oluşturulur. **Yasalardan canlı olan (yaşayan) kraldır (νόμων δὲ ὁ μὲν ἐμψυχός βασιλεύς), cansız olan ise yazılı olandır.** O halde asli olan yasadır: çünkü onun sayesinde kral yasalara uyar, yöneten [*magistrate*] yasalara uyar, yönetilen özgürdür ve tüm topluluk talihlidir. Bunun çiğnenmesi halinde ise kral zorbadır. Yöneten [*magistrate*] yasalara uymaz, yönetilen köledir ve tüm topluluk talihsizdir. Çünkü politik eylemler yönetme, yönetilme ve üçüncü olarak hükmetmenin birleşiminden kaynaklanır. Bu nedenle yönetmek daha erdemli bir insana, yönetilmek ise daha erdemsiz bir insana uygundur ve her iki halde de egemenlik söz konusudur. Çünkü yöneten ruhun akıl sahibi kısmıdır, yönetilen ise ruhun akıldan pay almayan kısmıdır. Ancak bunların her ikisi de duygular üzerinde egemendir. Çünkü ruhun iki kısmının bir araya gelmesinden mükemmellik [ya da erdem] ortaya çıkar ve bu da ruhu zevklerden ve acılardan uzaklaştırarak sükunete ve vurdumduymazlığa götürür. (*Stob. 4.1.135*)

...

Toplum için faydalı olan, tek kişinin veya bireysel çıkarların değil, ortak çıkarın gözetildiği ve herkes için yararlı yasadır. **Yasalar hem ülkeleri hem de coğrafyaları gözetmelidir; çünkü, ne her toprak aynı ürünleri yeşertir ne de her insanın ruhunda aynı erdemler yetişir.**²⁸ Bu nedenle bazı insanlar aristokratik, bazıları demokratik, bazıları da oligarşik bir adaleti benimser. Aristokratik adalet, alt-karşıt ortalamaya uygundur; çünkü bu oran (*analogia*), büyük olanlara daha büyük oranlar ve küçük olanlara daha küçük oranlar atar. Demokratik adalet ise geometrik ortalamaya uygundur; çünkü burada oranlar tüm büyüklükler için eşittir, yani büyük ve küçük olanlar arasında fark gözetilmez. Oligarşik ve tiranik adalet ise aritmetik ortalamaya uygundur; çünkü bu, alt-karşıt ortalamaya zıttır; burada büyük olanlara daha küçük, küçük olanlara ise daha büyük oranlar atanır. İşte bu çeşitli dağıtım biçimleri ve tezahürleri hem yönetimlerde hem de hane halklarında gözlemlenebilir. Onurlandırmalar, cezalar ve yönlendirici görevler ya büyük ve küçük olanlara eşit olarak, ya da erdem, zenginlik

27 Bildiğim kadarıyla fragmanlar Türkçeye ilk kez kazandırılmaktadır. Çeviri, vurgular ve açıklamalar tarafımıza aittir. 4.5.61. bölümü Goodenough'un makalesinden ve 4.1.135. kısmı yalnızca Arcyhtas'ın da yer aldığı *Erken Yunan Felsefesi* metinlerinden 4.1.137-138. bölümü ise *Erken Yunan Felsefesi* metinlerinden ve Horky & Johnson'ın, Thesleff'ten (*Holger Thesleff, The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period [Pythagorean] (Åbo, 1965)*, aktardığı metinler bir araya getirilerek derlenmiştir. *Early Greek Philosophy*, ss. 259-263; Goodenough, s. 60.

28 Burada aynı anlama gelebilecek iki kelime kullanılmış olup *χώραν* (*chōran*) – “ülkeye” *τόπος* (*topōs*) “yerlere” ifadeleri kullanılmıştır. Yer, mekân, konum, mevki anlamlarına gelen bu kelimeler tarafımızca paragrafın *telosuna* uygun biçimde tekrar ele alınmıştır. Bu paragraf, adaletin ve yasaların farklı yönetim biçimlerinde nasıl uygulandığını ve adaletin farklı türlerini açıklamaktadır. Fragman yasaların hem toplulukların farklı ihtiyaçlarını hem de coğrafi koşullardaki farklılıkların göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtir. Bu sebeple biz de ilk ifadeyi ülke, diğerini ise coğrafi koşulları karşılayacak şekilde coğrafya olarak çevirmeyi tercih ettik.

veya güç üstünlüğüne göre eşit olmayan bir şekilde dağıtılır. Böylece, demokratik adalet eşitliği, aristokratik veya oligarşik adalet ise eşitsizliği dağıtır. Daha iyi bir hukuk ve devlet, diğer tüm siyasi anayasaların bir sentezi olmalı ve tıpkı Sparta’da olduğu gibi demokrasiden, oligarşiden, krallıktan ve aristokrasiden bir şeyler içermelidir. Çünkü kralları monarşinin, yaşlıları aristokrasinin, efendileri oligarşinin, süvari subayları ve vatandaşları da demokrasinin unsurlarıdır Buna göre, yasa sadece iyi ve asil olmakla kalmamalı, aynı zamanda bölümlerinde karşılıklı olmalıdır, çünkü böyle bir yasa güçlü ve dayanıklıdır. Burada ‘karşılıklı’ derken, en iyi yasalara sahip olan Sparta’da olduğu gibi, kuralın kendisinin²⁹ hem yasayı yönetmesini hem de yasa tarafından yönetilmesini kastediyorum. Çünkü *ephor*lar kralları dengeliyor ve yaşlılar *ephor*ları dengeliyor ve süvari subayları ve oğlanlar ise ortada yer alıyor. Çünkü hakkettiklerinden fazlasını alan yöneticilerin üstün gelmesi durumunda, diğerleri itaate zorlanır. Yasa, Tanrı’yı, şeytanları, ebeveynleri ve genel olarak asil ve onurlu olan şeyleri asli, faydalı olan diğer şeyleri ise tali olarak kabul etmelidir. Nitekim daha küçük olanın daha büyük olana uyması uygundur. Ve **yasa tapınaklara ya da kapılara değil, yurttaşların karakterlerine yazılmalıdır. Çünkü en iyi yasalara sahip olan Sparta’da bile devlet çok sayıda yazıyla değil, daha çok yurttaşların gelenekleriyle yönetilir.**” ... “Bu nedenle yasa, yurttaşların karakterlerine ve uğraşlarına işlenmelidir. Çünkü yurttaşları kendi kendilerine yetecek bir duruma getirecek ve her birine düşen payı değerine göre dağıtacaktır. Bu şekilde, zodyak boyunca taşınan güneş, mevsimlerin iyi iklimini iyi bir yasa (*εὐνομία*) olarak sağlayarak, yeryüzündeki herkese uygun doğum, beslenme ve rızık payını dağıtır. **Bu yüzden Zeus hem Çoban (*Νόμος*) hem de Dağıtıcı (*Νεμῆος*) olarak adlandırılır ve koyunlara yiyecek dağıtan adama dağıtıcı (*νομεύς*) denir ve lir çalanların söylediği şarkılara melodiler <ya da yasalar> (*νόμοι*) denir. Çünkü onlar da uyumla ve ritimlerle ve ölçülerle söyleyerek ruhu düzenlerler” (Stob. 4.1.137-138.)**

...

“Gerçek yönetici yalnızca anlayış ve güç gibi erdemlere sahip olmakla kalmamalı, aynı zamanda insanları seven (insan sever, *philanthropia*) biri olmalıdır. Nitekim bir çobanın koyunlardan nefret etmesi ve kendi sürüsüne karşı art niyetli olması garip karşılanırdı. Ayrıca yasalara da uymalıdır. Böylece yönetim konusunda anlayışlı olacaktır. **Çünkü bilgisi sayesinde doğru yargılayabilecek, gücü sayesinde cezalandırabilecek, mükemmelliği sayesinde fayda sağlayabilecek ve yasalar sayesinde tüm bunları akla uygun olarak yapabilecektir.** Ve en iyi yönetici yasaya en yakın olan kişi olacaktır; kendi çıkarı için hiçbir şey yapmayacak, sadece tebaasının iyiliği için uğraşacaktır, tıpkı yasanın kişisel çıkarlar için değil, sadece ona tabi olanlar

29 Burada Aristoteles’in *politeia* rejimi ile bağlantı kurulabilir. Burada kural yönetimi aslında kişilerin sırayla yönetimde olduğu aynı zamanda hem yönetici hem de yönetilen oldukları bir düzeni işaret ediyor olabilir. Nitekim cümlemin hemen devamında da tıpkı *politeia* rejiminde olduğu gibi karma bir düzenden ve fren-denge mekanizmalarından bahsedilmekte. Ayrıca Aristoteles için de kişilerin hem yönetici hem de yönetilen olması bir denge-fren işlevi görmektedir. Burada Archytas’ın tıpkı Aristoteles’te olduğu gibi demokrasiyi bir tür karma anayasaya (*politeia*ya - siyasi rejime) dahil etmeyi önererek demokrasi hakkındaki olumlu tutumunu belirginleştirdiği delili eklenebilir. Horky, Johnson, s. 470.

için var olması gibi.” (Stob. 4.5.61.)

Daha önce de belirtildiği gibi Pindar’dan beri yasayı bir kral olarak formüle etmek yaygın bir durumdu³⁰. 4.1.135 fragmanında Archytas’ın ele aldığı konular şu şekilde sıralanabilir:

(a) Siyasi düzen (polis) yöneten, yönetilen ve yasalardan oluşur³¹.

Goodenough’a göre bu Sofokles’in *Antigone*’sini üzerine kurduğu siyasi aksiyomların bir tür yeniden yorumudur. Nitekim devletin takip ettiği ya da benimsediği rejim ne olursa olsun, bir devletin üç unsura ihtiyacı vardır: yönetim mekanizması, tebaası ve her ikisinin de arkasında bağımsız bir varlık olarak hukuk³².

(b) Archytas yasayı canlı ve cansız yasa biçiminde iki türe ayırır³³.

Aslında bu düalizm yasaların kaynağının da bir tür tartışmasını içerir. Yazılı yasa daha önce yazılmamış, kodifiye edilmemiş olan atalardan kalma geleneklerin ve Tanrı buyruklarının somutlaştırılması biçiminde düşünülmektedir. Nitekim Solon vd. aslında bunun gayreti içerisindeydi. Burada hükümdar yalnızca bir yasa değil aynı zamanda bütün devlet unsurlarının da uymak zorunda olduğu Tanrı iradesinin de canlı bir temsilidir. Bu makamı, kendisinin daha yüksek bir yasaya bağlılığından ileri gelir ve bu sebeple yazılı yasalara itaati aranmaz. Tebaasına kendi doğasından hukuk kodifiye eden bir kral söz konusudur. Meri yasalardan o kadar üstündür ki, yasallığı onlar tarafından değil, daha yüksek doğal hukuka uygunluğu ve dolayısıyla onu insanlara temsil etme vazifesiyle sınılanır³⁴. Tussay’ın de vurguladığı gibi bu fragmanın M.Ö. dördüncü yüzyıla ait olduğu düşünüldüğünde bu pasaj νόμος ἔμψυχος fikrinin felsefi uygulamasına dair günümüze ulaşan ilk edebi kanıtı içermektedir. “νόμων δὲ ὁ μὲν ἔμψυχος βασιλεύς, ὁ δὲ ἄψυχος γράμμα” (Yasalardan canlı olan kraldır, cansız olan ise yazılı olandır.) ifadeleri konumuz açısından ayıca büyük öneme sahiptir³⁵. Burada Horky & Johnson’ın Pindar ile kurduğu yasanın kral ile benzerliğinden faydalanan görüş yerine Tussay canlı ve cansız yasa ikiliğinden bir diğer deyişle canlı kral ve cansız yazılı yasa arasındaki ayrımdan hareketle Archytas’ın vurgulamak istediği aslında hemen sonraki cümle ile ifade edilir.

30 Horky, Johnson, s. 463.

31 Horky, Johnson, s. 462.

32 Goodenough, s. 61.

33 Horky, Johnson, s. 463. Kral canlı (ἔμψυχος, *emphycos*) yasa iken, yazılı olan cansız (ἄψυχος *aphysicos*) yasadır. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi yasayı bir kral olarak düşünmek Pindar’dan beri dile getirilmiş bir husustur.

34 Goodenough, s. 61.

35 Tussay, s. 65. Martens de bu ifadenin ilk kanıt olduğunu vurgular. Martens, s. 36.

(c) Kral bir tiran olmamalı başka bir deyişle yasayla yöneten, yasal bir yönetici olmalıdır³⁶. Bu sayede bir topluluk ya yazılı yasalarla ya da bir kralın yazılı olmayan kararlarıyla yönetilir. Ancak, yönetim şekli ne olursa olsun, her topluluk normatif yönünü, içsel ahlaki eğitim kapasitelerinden alan νόμοι tarafından yönetilir. Aksi takdirde meşru bir yönetim değil zorba yönetimler mevzu bahistir³⁷. Nitekim Archytas daha sonra ruhun bölümleriyle siyasal topluluğun elemanları arasında bir tür analogi kurar. Burada ruhsal yetkinliği ve mükemmelliği sağlamak ruhun işlevlerine uygun düşen kısımların topluluk içerisinde de bu karşılıklılığı yerine getirmesiyle mümkündür. Örneğin ruhun akıldan pay alan kısmının yönetmesi gerekirken, akıldan pay almayan kısım yönetilmeye uygundur. Her iki ruh parçası ise bunu yasalarla, egemenliğe ait kurallılıkla (yasayla) yerine getirmelidirler.

Okura kaynak oluşturması için sunduğumuz fragmanların tamamı konumuz açısından incelenemeyecek kadar geniş kapsamlıdır. Sadece ilk örneğini gördüğümüz bu ifade bir hukuk terimi hâlini alırken ya da egemenliğin bir niteliğine dönüşürken daha sonraki yazarlar tarafından da νόμος ἐμπυχος konusuyula ilişkili görülen diğer kavramlar da detaylandırılacaktır.

İlk olarak *Stob. 4.1.137*'de yer alan “Yasalar hem ülkeleri hem de coğrafyaları gözetmelidir; çünkü, ne her toprak aynı ürünleri yeşertir ne de her insanın ruhunda aynı erdemler yetişir” kısmının vurguladığı özel bir soruna değinmek gerekir. Bu her yasanın, her rejimin her ülkeye ve coğrafyaya uygun olmadığını ortaya koyar. Daha sonra Aristoteles'in sosyolojinin uzak habercisi sayılması, ülke ve coğrafi tabiatın rejimin doğasını da değişime zorlamasıyla ilgilidir³⁸. Aynı zamanda bu durum kimi yazılı yasaların sadece yerel kalmasına ve evrensel çözüm üretememesi gibi bir eksikliğe de işaret eder. Yazılı yasaların birincil önemde olmadığı³⁹ fragmanın sonuna doğru tekrar vurgulanır: “Yasa tapınak-

36 Horky, Johnson, s. 463.

37 Tussay, s. 67.

38 Bu konuda bkz. Hamide Topçuoğlu, *Hukuk Sosyolojisi: Sosyoloji Açısından Hukuk*, 3. Bası, Cezaevi Matbaası, İstanbul, 1969, s. 312 ve 313.

39 Yazılı olmayan yasanın, ki bu hangi formda olursa olsun ister doğal yasalar, gelenek yasalar, ilahi yasalar ister bir tür canlı yasadın bahsedelim, yazılı yasa üzerinde bir üstünlüğünden bahsedebiliriz. Nitekim 4.1.132. bölümünde Archytas şöyle demektedir: “Tanrıların yazılı olmayan yasaları, ki bunlara kötü geleneklerin yasaları karşı çıkar, onlara itaat etmeyenlere kötü bir kader ve ceza öngörür ve insanların yürürlüğe koyduğu yazılı yasaların ve öğretilerin babaları ve rehberleridir.” (Aktaran: Martens, s. 9.) Yazılı olmayan yasaları tanrılara atfeder ve onları yazılı yasaların babaları ve rehberleri olarak adlandırır. Yazılı ve yazılı olmayan yasalar arasındaki ilişki tam olarak açıklanamamış olsa da ilişkinin iki önemli unsuru açıktır. Yazılı olmayan yasalar ilahidir ve yazılı yasalardan daha üstündür. İki hukuk biçimi arasında da bir ilişki vardır. Yazılı olmayan yasanın yazılı yasaya rehberlik ettiğini söyleyen ilk kişi Archytas'tır. Bu da yazılı olmayan yasanın bir tür kod ya da ilahların üzerimizdeki yasal rehberliğini ima eder. Yazılı olmayan yasalar basitçe yazılı yasadın bağımsız var olan yasalar değildir, yazılı yasa üzerinde bir geçerlilikleri vardır. Archytas'ın en azından yazı-

lara ya da kapılara değil, yurttaşların karakterlerine yazılmalıdır. Çünkü en iyi yasalara sahip olan Sparta’da bile devlet çok sayıda yazıyla değil, daha çok yurttaşların gelenekleriyle yönetilir.” Yazılı yasa yerine vatandaşların *ethos*una kazınan, Aristoteles’in huy hâline gelmesi gerektiğini söylediği erdemler yazıyla değil eğitimle kazanılmalıdır.

“Ancak şu ana kadar bahsettiğimiz bir rejimi kalıcı kılmanın yollarından en önemlisi ve bugün herkesin burun kıvrıdığı, yurttaşların rejimlerine uyacak şekilde eğitilmesidir. Zira en faydalı yasalar, politikayla uğraşanlar tarafından benimsense dahi, eğer insanlar rejime uygun bir şekilde (yasalar demokratik ise demokratik bir şekilde, oligarşik ise oligarşik bir şekilde) alışkanlık kazanmamış ve eğitim almamışlarsa, boşunadır. Çünkü irade zayıflığı tek bir bireyde varsa, aynı şekilde bir kentte de var olabilir.”⁴⁰

Görüldüğü üzere önemli olan rejimin erdeme yönelmiş olmasıdır. Rejimlerin ayırt edici yönü nicel kriterler değil (tek kişi, azınlık ve çoğunluk tarafından yönetilmek) nitel yönüdür. Erdeme yönelip yönelmediğidir. Burada da Archytas erdeme yönelmiş olmanın önemi vurgulamaktadır⁴¹.

Bu pasajın hemen devamındaki bir diğer husus ise yasaların insan ruhuyla karşılıklı ahengidir. Daha dikkat çekici olan yasanın göksel olanın bir taklidi (*mimesis*) biçiminde ortaya çıkışıdır. Bu husus ayrıca yaşayan yasa kavramının ayrılmaz parçalarındandır. Aynı zamanda Archytas *nomos* ifadesinin kökenlerini de bize sunar. “Bu yüzden Zeus hem Çoban (*Nómuos*) hem de Dağıtıcı (*Νεμῆιος*) olarak adlandırılır ve koyunlara yiyecek dağıtan adama dağıtıcı (*νομέυς*) denir ve lir çalanların söylediği şarkılara melodiler <ya da yasalar> (*νόμοι*) denir. Çünkü onlar da uyumla ve ritimlerle ve ölçülerle söylenerek ruhu düzenlerler.” *Nomos* hakkında bildiğimiz en eski kullanım Hesiodos’un *İşler ve Günler*⁴² adlı eserinde yer alır. Burada Hesiodos, *νόμος* kadim anlamını aktarır: Zeus’un insanlara verdiği bir yaşam düzeni, bir yaşam biçimi. Do-

lu olmayan hukukun insanların hayatlarına rehberlik etmesi gereken bir model olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Yazılı yasa, deyim yerindeyse, daha yüksek bir yasanın kopyasıdır. Martens, s. 10.

40 Aristoteles (Terc. Özgüç Orhan), *Politika*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 417, 1310a12-22. Burada okuyucuya benimsenen dipnotlandırma yöntemi ile ilgili genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Yunan, Roma yahut Orta Çağa dair pek çok metinde yazarın kendi belirlediği bölümler, paragraf numaraları, cilt numaraları, kitap ayrımları söz konusudur. Örneğin Aristoteles, Platon gibi yazarlar için bu 256a-125d-113e gibi olabilir sonra da satır numaraları verilir. Başka yazarların eserlerinde ise Kitap, bölüm ve paragraf numaralandırılması olabilir. Bu kısımlar okur hangi dilde eserle muhatap olursa olsun evrensel bir geçerlilik sağlar. Bu sebeple çevirmenden, dilden bağımsız ilgili kısımlar okur tarafından bulunabilsin diye modern karşılıkları yanında bu atıf bölümler de muhafaza edildi. Sonraki her dipnotta yeri geldikçe ilgili numaralar, atıflar basıdaki sayfa sayısından sonra italik biçimde verilecektir.

41 Horky, Johnson, s. 475.

42 Hesiodos (Terc. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu), *Theogonia & İşler ve Günler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 59, (İşler ve Günler), 276-280.

layısıyla ilk anlamıyla *nomos* kesinlikle ilahi olanla ilişkilidir⁴³. Fakat tam da Archytas'ın yaşadığı dönemde özellikle de Sofistleri etkisiyle *vóμος* geçerliliğin tamamen kamuoyuna bağlı olduğu siyasi bir anlam kazanmaya başlar. İnsanın hemcinslerine dayattığı ya da en iyi ihtimalle her bireyin özgürlüğüne bir sınır koymak için anlaşmayla yaratılan bir şey olarak görülür. Hatta yasa kavramı evrensel geçerlilik iddiasından ve evrensel yayılımından mahrum kalır⁴⁴. Bu durum yani Archytas'ın ortaya koyduğu doğal adalete göre dağılıma işaret eden *Nóμος* ve *Νεμήσις* “yasa” ya da “melodi”⁴⁵ (müziğin de *harmony* ile ve nihayet uyumla ilgili olduğu düşünülürse) isimleri keyfi anlamlar kazanır. Bu ise yazılı yasa karşısında sonraki dönem düşünürlerini ideal rejimin ne olduğunu sorgulama raddesine götürür. Nitekim Platon, Aristoteles, septikler ve tabii ki daha sonra Stoacılar gerçekten erdemli insanı yazılı kurallardan bağımsız olarak tanımlar. Bu tanımın yukarıda zikredilen yazılı yasa ile karşıtlıktan doğduğu kolaylıkla söylenebilir. Hem Platon ve Aristoteles hem de onlardan sonra Stoacılar, böyle bir adamın devleti yönetmek ve yasa koyarken davranışının yazılı yasaya kıyasla üstünlüğünü vurgular⁴⁶. Buradaki karşıtlık yaşayan yasa fikri için hayatidir. Archytas iki yönetim modeli ortaya koyar: yani yazılı yasaları veya bir kralın yazılı olmayan kurallarını. Her ne kadar önerdikleri rejim birbirinden ayrı da olsa bu Platon ile Archytas'ı yaklaştırır. Tussay'a göre “zira bu iki bağımsız fikir (*nomos emphyscos* ve filozof kral düşüncesi) kabaca aynı döneme, yani Platon'un Sicilya'ya ikinci ve üçüncü seyahatleri arasında ya da civarında bir zamana ait olması muhtemeldir.”⁴⁷ İlerleyen bölümlerde bu karşıtlığın doğmuş olabileceği nokta ile ilgili okura bir öneride bulunulacak ve karşıtlığa düşünürlerin sunduğu çözümler ortaya konulacaktır.

Bu başlık altında son olarak karşıtlığın temel unsurlarından bir diğeri olan demokrasinin Archytas için ne ifade ettiğinin tartışılmalı olduğunun altını çizmek gerekir. Archytas'ın görüşleri gerek Helenistik gerekse Helenistik sonrası Pisagorcu *Krallık Üzerine ve Siyasal Rejim Üzerine* metnlerinin monarşi görüşleriyle zıttır. Bu metinlerin önemli bir kısmı okurun da ileride göreceği gibi krallık rejiminin hakimiyetini savunurken, Archytas'ın ortaya koyduğu yaşayan yasa fikri saf bir monarşi yanlısı değildir. Nitekim *Stob. 4.1.138*. fragman “Daha iyi bir hukuk ve devlet, diğer tüm siyasi anayasaların bir sentezi olmalı ve tıpkı Sparta'da olduğu gibi demokrasiden, oligarşiden, krallıktan ve aristokrasiden bir şeyler içermelidir.” diyerek demokrasiye olan sempatisini

43 Martens, s. 132.

44 Tussay, s. 27.

45 Horky, Johnson, s. 482.

46 Goodenough, s. 62.

47 Tussay, s. 69.

sürdürür. Archytas'ın eşitlik ve eşitsizlik tanımları ve orantı türlerinin dağıtıcı adalet türlerine uygulanması, yalnızca matematiksel akıl yürütmeyi siyaset bilimine uygulamaya yönelik eski fakat nitelikli girişimlerinden biridir. Platon, Aristoteles'te ya da Isokrates'te olduğu gibi demokrasiye bir saldırının aksine, demokrasiyi ve demokratik bir adalet anlayışını savunmak için sunulan “bu türden en eski argümanı oluşturdukları için de dikkat çekicidir.”⁴⁸ Hatırlanacağı üzere *Stob. 4.1.137*'de şöyle demektedir: “Böylece, demokratik adalet eşitliği, aristokratik veya oligarşik adalet ise eşitsizliği dağıtır.”

Nihayet, Tarentumlu Archytas'a atfedilen *Hukuk ve Adalet Üzerine* Antik Yunan felsefesinin detaylı ve doğrudan demokrasi savunularından biridir. Bu da onu ve metnini ayrıca önemli kılmaktadır⁴⁹. Fakat bunu yaparken bir yandan da yaşayan yasa fikrinden bahsetmektedir. *Stob. 4.5.61*. fragmanında olduğu gibi bu kişinin erdemli ve yasaya uygun davranması gerektiği, bilgisi sayesinde doğru yargıları verebileceği, gücü sayesinde cezalandırabileceği, mükemmelliği sayesinde faydalı olacağı ve yasalar sayesinde tüm bunları akla uygun olarak gerçekleştireceği vurgulanır. Nihayet en iyi yönetici yasaya en yakın olan kişi diye tanımlanırken, bu insanın sadece vatandaşların iyiliğine uğraşacağı salık verilir. Dolayısıyla yaşayan yasa fikrinin ilk ve asli görünümünün de katiyen keyfi bir yönetim olmadığı mutlaka hatırdan tutulmalıdır. Bir sonraki bölümde ise Archytas'ın ortaya koyduğu karşıtlıkların (yazılı yasa – yaşayan yasa ve demokrasi – krallık gibi) dönüşüm geçirmeye başladığı dönem ve temel isimlerden biri sayılabilecek Sokrates ele alınacaktır.

B. Sokrates

Sokrates'in yaşayan yasa fikrinin kökenleri hakkında doğrudan herhangi bir ifadesi yoktur. Nitekim bu şaşırtıcı değildir. Tarihte Sokrates'in el yazısıyla bize ulaşan herhangi bir ifade de yoktur. Daha ziyade düşünürün bu makalede bir başlık altında yer alması tek bir sebebe bağlanabilir. Bu da onun yaşamı ve yaşamındaki değerleriyle süslediği ölümünün ortaya koyduğu hakikattir. Başka bir çalışmada tartışıldığı üzere⁵⁰ Sokrates'in meşhur savunması öncesi ve sonrasıyla yaşayan yasa geleneğinin önemli kırılma noktalarından birini oluşturur. Her ne kadar Sokrates vatandaşların yasalara uymaları gerektiğini söylese, dahası kendisi bu itaatinden dolayı idama mahkûm edilse bile gerçekten bu tutumun arkasında Sokrates'in bütün hayatı boyunca sürdürdüğü bir *persona* bulunmaz mı? Nitekim onun ironisi yalnızca yaşamında değil ölümünde de aranabilir.

48 Horky, Johnson, s. 469 ve 470.

49 Horky, Johnson, s. 487.

50 Eryiğit, ss. 23-31.

Sokrates *Savunma*'da belirttiği üzere her zaman yasaya itaati salık vermez. Bunun bir istisnası mevcuttur. Yasalara itaat edilmelidir, ancak yasayla – hakikat arasında bir boşluk oluştuğunda takip edilmeye şayan olan yasa değildir⁵¹.

“Savunma örneğinde filozofun yasayla kurduğu ilişkiyi birkaç cümlede özetlemek gerekirse; ilk olarak çoğunluk tarafından onun felsefe yapması yasaklanacak olursa, ki çoğunluk demokrasi rejimi aracılığı ile yasal çerçeveyi de çizer, filozof yasaya itaat etmek zorunda değildir. ... İkincisi, kanunlar her zaman doğru olmadığı gibi yasal olan ile adil olan da aynı değildir. Savunma metni yasaya mutlak itaatin bir ifadesi olmayıp yasa ve yasanın dışındaki alanın ve hatta adalet düşüncesinden bahsettiğimiz ölçüde yasanın üzerindeki alanın farkında olarak kaleme alınmıştır.”⁵²

Kriton metninde sahnedeki Sokrates; demokrasinin asli unsurunu, vatandaşları *hoi polloi* (ayak takımı) olarak ifade eder⁵³. Çoğunluğun bilgisi yerine takip edilmesi gereken uzmanın bilgisidir⁵⁴. O hâlde Sokrates için alt düzeydeki yasalar ile üst düzeydeki yasa alanı arasında bir gerilim vardır. Yukarıda vurgulandığı gibi Sofistlerin yasanın her zaman adil olanı ifade etmediği Sokrates tarafından da bilinen bir durumdur. Bu yüzden yasalara adaletin eşlik etmesi gerektiğini ısrarla savunur⁵⁵.

Sokrates tıpkı Archytas gibi yazılı yasa ve üst yasalar arasında bir ayırımın bilincindedir. Dahası Sokrates'i mahkûm edenin demokrasi olduğu hatırlanırsa ve Sokratik felsefe bu politik ortamı rahatsız eden bir at sineği olmasaydı, Vatter'in sorusu yanıtsız kalır. Sokrates neden demokratik Atina'da yargılanmıştı⁵⁶? Dolayısıyla demokrasi ve adalet, uzmanlık ve bilge arasındaki körfez bu yargılama ile daha da aşılamaz hâle gelmiştir. Hatta Platon ve Aristoteles'te görülen demokrasi karşıtlığı Sokrates'in idamıyla yakından ilişkilendirilebilir. Nitekim, Douzinas'ın veciz şekilde ifade ettiği gibi “Sokrates'in ölümü yasada mündemiç adaletsizlik konusunda en kuvvetli argümandır. Kurban edilmesinin ardından ispat yükü yasanın adaletine inananların üzerindedir.”⁵⁷ İşte bu yasayı ortaya koyan demokrasi iken burada adaletsizliğin kendisine atfedildiği yasa, yaşayan yasaya karşıtlık oluşturan yazılı yasalaradır.

51 Platon (Terc. Niyazi Berkes), *Sokrates'in Savunması*, Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 1998, s. 63 ve 64.

52 Eryiğit, s. 27.

53 Platon (Terc. Ari Çokona), *Sokrates'in Savunması: Euthyphron, Apologia, Kriton, Phaidon*, 6. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 59, 39b.

54 Platon, *Sokrates'in Savunması: Euthyphron, Apologia, Kriton, Phaidon*, s. 74, 48b.

55 Platon, *Sokrates'in Savunması: Euthyphron, Apologia, Kriton, Phaidon*, s. 50 ve 51, 31e-32d.

56 Miguel E. Vatter, *Living Law: Jewish Political Theology from Hermann Cohen to Hannah Arendt*, Oxford University Press, New York, 2021, s. 208.

57 Costas Douzinas (Terc. Kasım Akbaş, Umre Deniz Tuna), *İnsan Haklarının Sonu*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018, s. 51.

C. Platon

Platon, yukarıda zikredilen gerilimi hocasından miras alan ilk talebedir. Dolayısıyla Archytas'ta yazılı olarak ilk kez ifade edilen yaşayan yasanın içerik bakımından doldurulması hususunda katkılarından söz edebiliriz. Tıpkı Sokrates'te olduğu gibi Platon'un da doğrudan bu terkibi kullanmadığı, buna karşılık özellikle ilerleyen dönemlerde yaşayan yasaya atfedilen kimi özelliklerin onun filozof kral düşüncesinde benimsendiği söylenmelidir.

İlk olarak *Devlet*'te savunduğu filozof-kral rejimi, daha sonra *Devlet Adamı* eserinde savunduğu rejim ve son olarak *Yasalar*'da benimsediği rejimlerin tamamında yazılı yasaları aşabilen yetkiyi haiz yöneticilere işaret eder⁵⁸. Burada kısaca Platon'un bu rejimi aslında bir tür ütopya olarak düşünmediği tekrar hatırlatılmalıdır. Onun ideal bir tasarıdan daha gerçekçi bir tasarıya doğru seyrrettiği doğru olmakla birlikte ideal rejimden vazgeçtiği fikri doğru değildir⁵⁹. Platon'un bu yöneticilerden beklentisine gelecek olursak onun için yetkiyle donatılmış yöneticilerin egemenliği keyfi değildir. Tam aksine bu kral tıpkı Zenon'un bilgeye ait özellikleriyle örtüşecek erdemlerle birlikte yönetir⁶⁰. Dahası Platon'un bu düşüncesinin Stoa'yı etkilediğinin bir diğer kanıtı ise bilgeleğin "özgür olmanın yanında, aynı zamanda kral olmalarıdır, çünkü krallık kimseye hesap vermeyen, ancak bilgelerin elinde var olabilen bir egemenliktir."⁶¹

Dahası bu bilge hükümdar erdemleri ve nitelikleriyle tıpkı Tanrı gibi olmalıdır. Nitekim hem kral hem de bilge olan kişi Tanrı'nın yasal bir taklitçisi ve hizmetkarı olacaktır.⁶² Bu *mimemis* faaliyeti önemlidir. Vatter'in ifade ettiği gibi "yaşayan yasa hâline gelen Platoncu filozof-kral, yasa koyma gücünü Tanrı'ya 'hizmet etme' kapasitesinden aldığı ölçüde, kendisini yalnızca yasa koyucu değil, aynı zamanda bir tür rahip olarak da ortaya koyar."⁶³ Bu tür bir

58 *Devlet* için bkz. Platon (Terc. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), *Devlet*, 20. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 182 ve 214, 473c-e ve 501a. *Devlet Adamı* için bkz. Platon (Terc. Furkan Akderin), *Devlet Adamı*, Say Yayınları, İstanbul, 2011, s. 86, 87 ve 88, 293b-294a. *Yasalar* için bkz. Platon (Terc. Candan Şentuna, Saffet Babür), *Yasalar*, 3. Bası, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 57, 58, 164 ve 165, 631c-632e ve 709c-710b. Martens'e göre bu rejim Platon'un kralın ya da yöneticinin yasa olduğunu ima eden mutlak bir yönetim fikrini kapsar. *Devlet*'te (473c-e), filozof-kraların yönetimi -herhangi bir yazılı yasa tarafından sınırlandırılmamaları anlamında- mutlaklıktır. Yine filozof-kral için yazılı yasanın gereksiz olduğu bir sistem inşa ettiği *Devlet Adamı* (293b-d, 301d, 302e) için de aynı hususlar geçerlidir. Martens, s. 33.

59 Bu tartışma için bkz. Eryiğit, s. 55, dn. 114.

60 Platon'un filozof-kralının erdemleri ve Stoacı Zenon'un erdemlerini karşılaştırmak için bkz. Platon: *Devlet*, ss. 193-197, 484c-487b. Zenon: Diogenes Laertius, ss. 341-344, XVII, *Zenon*, 117-126.

61 Laertius, XVII, *Zenon*, 125.

62 Goodenough, s. 74.

63 Vatter, s. 24.

rejimin ideal olduğu fikrine onu ikna eden sadece Sokrates'in ölümü değildir. Aynı zamanda Archytas etkisi ve daha dolaylı olarak bir tür Pisagorculuğun da Platon'u etkilediği söylenebilir⁶⁴. Dahası Roskam'ın da belirttiği gibi muhtemelen Pisagor'un düşüncesi ilk kez Akademi'de tanıtılmış ve Platon'un felsefiyle uyumlu hâle getirilmiştir. Platonculuğun daha sonraki evriminde, Platoncu ve Pisagorcucu bakış açıları arasındaki farkları görmek çoğu zaman imkân dahilinde değildir ve NeoPisagorcular sıklıkla Platoncu kabul edilir. Temelde Platoncu kavramlar ve fikirler aracılığıyla kendi Pisagorcucu görüşlerini geliştirmişler ve bunları Aristotelesçi hammaddeyle harmanlamışlardır⁶⁵. İleride ele alınacak NeoPisagorcular'ın filozof kral ve yaşayan yasa konseptlerine aşina olmalarında Platon'un ve hatta Aristoteles'in de önemli bir durak olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu envanter ister Stobaeus'un Antolojisi'nden ister *doksografi* geleneğinden türetilmiş olsun, burada en öz ifadesiyle Pisagor etkisiyle şekillenen Archytas-Platon sentezinden söz edebiliriz.

D. Ksenophon

Yaşayan yasa fikrinin kökenlerini incelerken kronolojik olarak bahsedilmesi gereken bir diğer düşünür yine Sokrates'in öğrencisi olan Ksenophon'dur. Hatta bilindiği üzere Sokrates'in hayatının önemli bir diğer tanığı da Ksenophon'un kaleme aldığı *Memorabilia*'dır. Konumuz açısından ise asli değere sahip eseri *Cyropaedia*'dır. Aslında Ksenophon'un aracılığı Helenistik kral tasvirini çok önceden sunabilmesidir. Bu eserinde Kyros'u ideal bir kral olarak sunan düşünür onun için şu ifadeleri kullanır:

“Onların hükümdarı olarak tebaasının önüne kendi şahsında mükemmel bir erdem modeli koymaya çalışmaktan daha etkili bir şekilde (onlardaki güzele dair arzuyu) uyandıramayacağına inanıyordu. Çünkü insanların yazılı yasalar aracılığıyla bile daha iyi hale getirildiğini düşünürken, iyi bir hükümdarı **gören bir yasa** olarak değerlendiriyordu, çünkü sadece emir vermekle kalmıyor, aynı zamanda ihlal edeni görüp onu cezalandırabiliyordu. Bu inançla, artık daha şanslı olduğu için, ilk etapta tanrılara ibadetinde daha dindar olduğunu gösterdi (...) ve şafak vakti tanrılara ilahiler söylemeyi (...) tanrılara her gün kurban kesmeyi asla ihmal etmedi.”⁶⁶

64 Vatter, s. 291.

65 Roskam, s. 6.

66 Xenophon (Terc. H. G. Dakyns, Rev. F. M. Stawell), *Cyropaedia or The Education of Cyrus*, J. M. Dent & Sons Published, London & New York, 1914, s. 256, *Book VIII, Chapter I, Section 21-23*. Çeviri ve parantez içi bize ait.

Burada Ksenophon Kyros'un erdemlerinden bahsederken onu gören bir yasa (βλέποντα νόμον) olarak nitelendirmiştir. Dahası burada yazılı yasalar aracılığıyla eğitilebileceğini onaylar ama bunun yanında bizatihi yaşamıyla onlara örneklik teşkil etmenin daha önemli olduğunu vurgular⁶⁷. Yine Kyros'un bir tür rahip özelliğinin de hükümetine eşlik ettiği aşikârdır.

Kyros'un yasayla ilişkisi alışılmadık bir ilişkidir. Burada en önemli nokta onun yasalara tabi olmayan bir rejim örneği sunduğudur. Kyros ideal bir kral imajı olarak, ona sunulan itaatin yasaya itaatle ikame edilmiş gibi görünür. Kyros'un adil bulduğu her şey yasa hâline gelir. Kyros kendisini kesinlikle bir adalet modeli olarak sunar, ama yasadan söz ederek (*Cyropaedia* 8.1.26) Bu görünüşteki çelişkinin açıklaması ve ardındaki mantık, Kyros'un *polise* değil bir imparatorluğa hitap etmesinde aranmalıdır. Bu dönüşüm hukuk ve adalet arasında yeni bir ilişki kurulmasını gerektirir. Bu yönetim biçimi *polisten* farklı olarak uyumsuzlukları imparatorluğun kararlarıyla çözdüğünden aslında hakem sıfatıyla imparator bir tür kişiselleştirilmiş (*embodiment*) yasa hâline gelmektedir. Nitekim şaşırtıcı olmayan biçimde Helenistik krallıklar da Ksenophon'un bu eserine aşinadılar ve bu yönetim tekniğini benimsemişlerdir⁶⁸.

Son olarak Ksenophon tarafından idealleştirilmiş bir Pers hükümdarı portresi Kyros'un yaşayan yasa kavramlaştırmasına bir başka katkısında da söz edebiliriz. Bu iddia konuyu kapsamlı biçimde ilk kez inceleyen düşünürlerden Goodenough tarafından ortaya konulmuştur. Goodenough'a göre bu fikrin kökeni *Zend-Avesta* geleneğine aittir. Pers toprakları, halkın özel bir kraliyet soyuna sahip bir ülke olduğu gibi, halkının yaşayan bir yasası olarak kralın da evidir. Hatta Ksenophon Pers kralını bizzat yasa, tebaasını gözetleyen bir yasa olarak tanımlarken yine Perslerin bir başka uygulaması da bu yaklaşımı kuvvetlendirir. Buna göre persler krallarının ve yasanın değerini anlamak için kral öldüğünde beş gün boyunca (*ἀνομία* - *anomia*)⁶⁹ uygulamışlardır. Tan-

67 Martens'in de belirttiği gibi "Ksenophon bize bir Yunan kaynağında yazılı yasa ile kral arasındaki ilk açık karşıtlığı sunar. Karşımızda Pers kralı Kyros vardır. Kyros tebaasının önüne 'kendi şahsında mükemmel bir erdem modeli' ortaya koymaya çalışmıştır. Aslında Kyros, kralın yazılı yasadan daha üstün olduğuna inanıyordu, ... durum ne olursa olsun, karşıtlık açıktır." Martens, s. 32 ve 33. Bu durum yazılı yasa – yaşayan yasa karşıtlığının bir ürünüdür. Burada sadece yazılı yasa ve kral arasındaki karşıtlığın ilk örneğinin Platon'un filozof kralında da bulunabileceği hatırlatılmalıdır.

68 J. Joel Farber, "The Cyropaedia and Hellenistic Kingship", *The American Journal of Philology*, Cilt 100, Sayı 4, 1979, ss. 502-505.

69 Bu uygulamaya Türkçede özel bir isim önermek yerine olduğu gibi tutmayı tercih ettik. Nitekim bu uygulama kelime anlamı olarak *ἀνομία* *a-nomia* yani yasasızlık manasına gelmektedir. <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/LSJ/query?report=concordance&method=proxy&q=%E1%BC%80%E1%BD%E1%BF%E1%BC%E1%AF%E1%B1&start=0&end=0&head=31.10.2024>.

Fakat bu yalnızca bir tür hukuk dışı uygulamayı değil konudan da anlaşılacağı kralın ölümü üzeri-

rısal kayrayı kendinde cisimleştiren kral olmadığında Pers toprakları yasadız kalmaktadır⁷⁰.

Goodenough'a göre Hindistan'da, belki biraz Pers etkisiyle kral aynı zamanda “*dharma*” ya da ilahi yasanın cisimleşmiş hâli olarak temsil edilmiştir. Bu nedenle kral ilahi kökenlidir, tanrıların özel bir yaratımıdır ve sıklıkla tanrılardan biriyle özdeşleştirilir. Tüm toplumsal sağlık, toplumun varlığı, tamamen kralın yönetimine bağlıdır. Bu insanlar kral olmadan ölürlər; çobanı olmayan sığırlar gibi zifiri karanlığa gömülürler. Burada dikkat çekici olan hususlardan biri de kralın çobanlık vasfıdır⁷¹.

“İran'da olduğu gibi Hindistan'da ve Helen Krallıklarında, kralın dini karakteri onu devletin canlı yasası haline getirir. Kral aslında, meşhur deyimle, devletin ta kendisidir (*L'État, c'est moi*). Görüldüğü gibi, Mısır kavramları ile Pisagorcu fragmanlar arasındaki paralellikler tam da bu noktada bozulmaktadır; Mısır'da kral cisimleşmiş güneş tanrısıdır ama cisimleşmiş yasa değildir. Ancak *nomos emphyscos*'a hakkında dikkat çekici bir paralellik doğrudan İran'da elimizin altındayken ve tüm Pers gelenekleri gibi düşünceli Yunanlıların dikkatini çekmişken, tüm bu kavramın Pisagor geleneğine ve Yunan düşüncesinin diğer akımlarına Doğu'dan girdiğini hissetmemek benim için imkansızdır.”⁷²

Dolayısıyla Goodenough bu kavramın Yunan toplumuna Persler aracılığıyla geçtiğini düşünmektedir. Bu da Ksenophon'un neden bir Pers imparatoru aracılığıyla bu kavramı paralel şekilde ele aldığına sağlam bir delil sunar.

ne halkın bir tür yas durumunu ifade etmektedir. Yas ve yasa arasında kurulan bu ilişki Agamben tarafından Roma İmparatorluğunun *iustitium* uygulaması üzerinden ele alınmıştır. Benzerliğin daha iyi anlaşılması için *iustitium*'un ne olduğu ifade edilmelidir. İki anlama gelir ve bu tarih içerisinde değişmiştir, ikincil ve sonradan kazanılan anlamı “*principatus* devrinden sonra genellikle kamusal yas olarak”, anlaşılırken, “*Iustitium* ilk formuyla kamusal yas anlamından çok uzak bir anlama tekabül eder. Keza cumhuriyet devrinde *iustitium*, devlet olağanüstü hâldeyken, örneğin ani bir savaş tehdidi ya da şiddetli isyanlar sırasında bütün bir hukuk faaliyetine senatonun (*senatus consultum ultimum*) onayıyla son verilmesi anlamına gelir.” Eryiğit, s. 93. Agamben için bkz. Giorgio Agamben (Terc. Kemal Atakay), *İstisna Hali*, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 58. Her iki örnekte de yani *anomia* ve *iustitium* hem yasa/sızlık ve yas anlamına gelir. Dahası ikisinin de tarihsel örnekleri mevcuttur. Persler'in bu konudaki uygulaması beş gün *anomia*'nın sürdüğü iken; Caligula döneminde *iustitium* ilanı sadece imparatorlar da sınırlı kalmamış ve imparatorun kız kardeşi için de ilan edilmiştir. Bu süre zarfında imparator yaşayan bir yasa sayıldığından ve kardeşinin ölümü onun kamusal, hukuki ve toplumsal faaliyetlerini yerine getirmesini engellediğinden kamusal yas ve yasadızlık birlikte anlaşılmıştır. *Anomia* için bkz. *Stob.* 4.ii.26. Aktaran: Goodenough, s. 85. *Iustitium* için bkz. Eryiğit, s. 95 ve 96.

70 Goodenough, s. 85.

71 Goodenough, s. 85.

72 Goodenough, s. 86. Parantez içi bize ait.

E. Aristoteles

Aristoteles yaşayan yasa fikri söz konusu olduğunda iki sebepten burada yer alır. Bu hususların ikisine de mümkün olduğunca ayrıntılı yer verilecektir; çünkü her iki hususa da gerekli ilgi duyulmamıştır. Bunlardan ilki Platon'un filozof-kral düşüncesinin bir benzerinin Aristoteles'in de ideal rejim tartışmasında sürdürüyor olmasıdır. İkincisi ise yargıcın canlı adalet olarak nitelendirilmesidir. Dolayısıyla Aristoteles'in *empsychos* terkiibini benzer bir bağlamda kullandığı görülmektedir.

Konumuz açısından ilk olarak incelenmesi gereken *pambasileia παμβασιλεία* (Mutlak Krallık) rejimidir.

Aristoteles *pambasileus*un kim olduğunu şöyle açıklar:

"1284a3 Fakat eğer üstün erdemlerinden ötürü olağanüstü bir ya da birden fazla (ama tam bir kent oluşturmak için yeterli sayıda olmayan) kişi varsa ve diğerlerinin erdemi ya da politik gücü ona (eğer bir tane varsa) veya onlara (eğer birden fazla varsa) denk değilse, o zaman bu kişiler kentin bir parçası sayılmazlar. Çünkü erdem ve politik kapasitede o kadar üstün iken, eşit payları hak ettikleri düşünülürse onlara haksızlık yapılmış olacaktır. **Böyle bir kişi muhtemelen insanlar arasında bir tanrı gibi olurdu.** 1284a11 Dolayısıyla, yasaların hem soy hem kapasite açısından eşit olanlara yönelik olması gerektiği ve diğer türden kişiler için yasa [diye bir şey] olmadığı açıktır. Zira, onlar için yasa çıkarmaya çalışan bir kişi gülünç duruma düşerdi, çünkü belki (Antisthenes'in dediği üzere; tavşanlar demagoglar gibi konuşup herkes için eşitlik talep ettiklerinde aslanların buna verdikleri şekilde yanıt verirlerdi. 1284a17 Demokratik olarak yönetilen kentlerin sürgün⁷³ uygulamasını koymalarının nedeni aslında budur. Tüm kentler içinde eşitliğin peşinde olanların en çok bunlar olduğu düşünülür ve bu nedenle (servetleri, dostlarının çokluğu veya herhangi bir diğer politik güç kaynağı nedeniyle) aşırı nüfuz sahibi olanları kentten belli bir süreliğine sürgün ederler.

...

1284b25 Bununla birlikte, en iyi rejimde, birisinin [politik] güç veya zenginlik veya pek çok dosta sahip olmak gibi diğer iyi şeylerde değil de, erdemde üstün olması durumunda ne yapılmasına dair önemli bir sorun doğar. Şüphesiz kimse ne böyle bir kişinin kovulması ya da sürülmesi gerektiğini söyleyecek ne de onu yöneteceklerdir. Zira bu makamları Zeus ile paylaşarak onu yönetme hakkını iddia etmek gibi bir şey olurdu. Geriye kalan (ve doğal olan) seçenek, herkesin böyle bir insana memnuniyetle itaat etmesi, böylece onun gibilerinin kentlerde sürekli kral olabilmesidir."⁷⁴

Aristoteles için bu rejim aslında kendisinin de ifade ettiği gibi erdeme yönelik ve bir kişi erdemle kentin kalanını yönettiği için en iyi rejimdir. Diğer insanlar arasında yaşasa bile tıpkı Ksenophon, Platon ve Archytas'ın da daha

73 Bu ostrakismos olarak adlandırılan özel, muvakkat bir sürgündür. Bunun için bkz. Eryiğit, ss. 65-68.

74 Aristoteles, *Politika*, ss. 296-299, 1284a-1284b35.

önce vurguladığı gibi yaşamı Tanrısal kimi yönler barındırır. Dolayısıyla Zeus analojisi burada da varlığını sürdürmektedir. Böyle biri için toplumun geri kalanının üretebileceği bir yasa bulun(a)maz; aksine bu kişi bütün bir topluma gerekli yasaları sunacaktır. Bu durumda eğer toplumun yazılı yasalarına kıyasla böyle bir kişinin kurduğu ilişkinin yine yazılı yasayı aşan yönünün görülmesi gerekecektir. Fakat Archytas'ta, Platon'da olduğu gibi bu keyfi bir yönetim anlamına gelmez erdemin ve doğal hukuk gibi başka yüksek yasa türlerinin bu kişi üzerinde bağlayıcı olduğu hatırlatılmalıdır⁷⁵.

Archytas'ın ortaya koyduğu ve yazılı yasa – yaşayan yasa arasındaki ayrım Sokrates ve Platon çizgisi ile yazılı yasanın haksızlığa yol açabileceği fikri Archytas'ın savunduğunun aksine demokrasi ile krallık rejimleri arasında bir tür gerilim formuna evrilmiştir. Burada da Sokrates, Platon ve Aristoteles arasında devamlılıktan bahsedebiliriz⁷⁶.

Aristoteles'in *Politeia* metni yalnızca Hristiyan ve hümanist siyasi görüşlerin bir kaynağı değil az bilindiğinden “kayıp” diye adlandırılabilir krallık ve karizmatik lider geleneği için de kaynaklık teşkil eder. Aristotelesçiliğin bu krallık fragmanları Pindar'ın *nomos basileus* için de alternatif bir referans noktasıdır. Kralın yargıları polisin yazılı yasalarını aşan ve doğal yasaların canlı uygulamalarıdır⁷⁷. Aristoteles bu tür bir ilahi krallığın gerçek bir olasılık olduğu Helenik olmayan başka halkların da var olduğunu düşünmüştür: Goodenough'a göre üç farklı millet böyle bir “üst insan”ın varlığına inanmıştır: Persler, Romalılar ve Yahudiler. Perslerle olan ilişkisi daha önce ifade edilmişti, ilerleyen bölümlerde ise Romalılar ve Yahudiler bağlamında yaşayan yasa düşüncesi açıklanacaktır⁷⁸.

Aristoteles'in yaşayan yasa sürecine ikinci bir katkısı ise *Nikamakhos'a Etik* adlı eserinde yer alır. “Bunun için anlaşmazlık olduğu zaman yargıca başvurulur; yargıca gitmek de adalete gitmektir, nitekim yargıç canlı adalet gibi olmak

75 Doğal hukuka uygun davranması gerektiği hk. bkz. Eryiğit, s. 74 ve 75.

76 Goodenough bu konuda şöyle demektedir. “Kuşkusuz bu Aristoteles'in kendi düşüncesi değildir, çünkü tüm bu anlayışı hayal ürünü olarak reddeder. Delatte'in iddia edebileceği gibi, bunu Archytas fragmanlarından almış olabilir. Ancak fragmanların genel izlenimi geç dönem oldukları yönündedir; dolayısıyla ya bu öğretinin daha önceki, muhtemelen Pisagorcu, öğretmenleri varsayılmalı ya da gerçekten böyle bir üstinsan tarafından yönetildiklerini iddia eden bir halk aramalıyız.” Goodenough, s. 63. Fakat burada düşünülmesi gereken temel hususlardan biri böyle bir liderin teorik olarak varlığının imkânsız olmadığının ifade edilmiş olmasıdır. Bir ikincisi ise böyle bir halk olsun ya da olmasın Aristoteles'in bu fikri miras alacağı ve Goodenough'ın da işaret ettiği üzere Pisagorcu çizginin Platon olabileceği unutulmamalıdır. Bu fikrin filozof-kral ile olan yakınlığı daha sonra bu milletleri aramaya koyulan Goodenough tarafından gözden kaçırılmıştır. Bu son iddiaya bir kanıt için bkz. Vatter, s. 205.

77 Vatter, s. 20; Goodenough, s. 59.

78 Vatter, s. 21.; Goodenough, s. 63.

ister.”⁷⁹ Aristoteles kralın yasa olabileceği bir ihtimali vurgulamasına karşılık *nomos empsychos* ifadesini kullanmamıştır. Buna karşın söz konusu yargıç olduğunda yargıcı, *oion dikaion empsychon*, yani bir tür canlı adalet olarak adlandırır⁸⁰. Böyle bir durumda yargıç sadece hukuku uygulamakla kalmaz hukukun kendisi olur⁸¹. Bu yaklaşımın Orta Çağ yazın geleneğini de etkilediğini söyleyebiliriz. Kantrowicz’in de belirttiği üzere;

“Orta Çağ’ın sonları boyunca en çok okunan ve en çok alıntılanan siyaset konulu çalışmalarından biri olan ‘Prenslerin Aynası’nın yazarı temel sorunları deyim yerindeyse gelecek yüzyıllar için önceden çözmüştü. Aristoteles’i iyice özümsemiş olan Aegidius Romanus da, Aristoteles’in yaptığı gibi Prens ‘Adaletin Bekçisi’ diye niteledi ve onu ‘adil Hukuk organı ve vasıtası’ diye tanımladı. Dahası Nikomakhos’a Etik’e doğrudan göndermede bulunarak hâkimi *iustum animatum* olarak sunan paragrafı alıntılmasına rağmen, şu eklemeyi yapmayı da ihmal etmedi: *et muttum magis ipse rex*, yani ‘özellikle kralın kendi için’. Aegidius bunu şu sözlerle açıklar: ‘Kral ya da prens bir tür Yasadır ve Yasa bir tür kral ya da prenstir. Fakat Yasa bir tür cansız prenstir; bununla beraber, prens bir tür canlı Yasadır. Canlının cansız aştığı gibi kral ya da prens de Yasayı aşmalıdır.”⁸²

Burada Aegidius, hukukun bir davranış kuralı olduğunu ve Nikomakhos’a Etik’in beşinci kitabına göre, yargıcın kendisinin ve hatta daha da ötesi, yasayı getiren kralın davranışta bir tür ölçü olduğunu iddia eder. Benzer bir durumu Engelbert’in *De regimine principum* (Prenslük Yönetimi Üzerine) adlı eserinde de görmek mümkündür. Engelbert kraliyet yönetiminin üstünlüğünün rasyonel olarak yöneten bir kralın yaşayan bir yasa olması gerçeğine dayandığını iddia eder; dolayısıyla, böyle olmayan diğer yönetim biçimlerinden üstündür⁸³.

Nihayet Aristoteles’in bu hususu Archytas’tan dolayı bilme ihtimalini özellikle Archytas’ın da kimi zaman yönetici yerine aynı zamanda yargı erkini de barındıran bir kuvvetle donatılmış *magistrate* ifadesini kullanmasıyla ilişkilendirebiliriz. Aristoteles’in bu görüşleri yaşayan yasa geleneğinin oluşmasına katkı sağlamış dahası yukarıda da görüldüğü üzere Orta çağ yazarları üzerinde ciddi etkilere sahip olmuştur. 13. yüzyıla ait bir dizi metinle Aristoteles aracılığıyla irtibat kurmak mümkündür. Antik Yunan düşüncesi içerisinde bu konunun ele alınacağı son düşünür İsokrates’tir.

79 Aristoteles (Terc. Saffet Babür), *Nikomakhos’a Etik*, 7. Bası, Bilge Su Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 98, 5. Kitap, 1332a20.

80 William Klassen, “The King as ‘Living Law’ with Particular Reference to Musonius Rufus”, *Sciences Religieuses / Studies in Religion*, Cilt 14, Sayı 1, 1985, s. 67.

81 Martens, s. 34.

82 Ernst H. Kantorowicz (Terc. Ümit Hüsrev Yolsal), *Kralın İki Bedeni Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 186.

83 Tussay, s. 13 ve 14.

F. İsokrates

İsokrates, Sokrates, Platon ve Ksenophon'un krallık hakkındaki teorilerinin pratik siyasete uyarlanması bakımından önemlidir. İskender'in babası Philip'e dair düşünceleri bunun en önemli kanıtıdır. Düşünür onda tüm Yunanistan'a hükmetme hakkını görmüş ve ondan bir tür kurtarıcı figür olarak söz etmiştir. Dolayısıyla kral ve tiran arasındaki klasik ayrım İsokrates ile birlikte olumlu bir tiran olasılığının da kabulü ile sonuçlanmıştır⁸⁴.

İsokrates (II. Philip) ve Aristoteles'in (Büyük İskender) yaşadığı dönemde hakiki kralın şahsiyetiyle bir yasa koyucu hatta bizatihi yasanın kendisi sayıldığı bir anlayış gelişmiştir. Archytasçı kralın kişisel olarak bir tür ilahi-doğal yasayı temsil ettiği ve Tanrısal bir yöne sahip olduğu fragmanlar hatırlanırsa bu anlayışın tamamıyla soysuz kalmadığı yahut geleceğe sirayet etmediği de söylene-meyecektir⁸⁵. Nitekim Archytas'ın ortaya koyduğu fikirler temelde demokratik tona sahipken, demokrasi aleyhine bu değişim Sokrates sonrası dönemde başlamış ve kraliyet tonunu Helenistik dönemin hemen öncesinde henüz İsokrates zamanında almıştır. Ayrıca Archytas ile İsokrates arasındaki mutabakat bu konularla sınırlı değildir.

Archytas'ın ortaya koyduğu yaşayan yasa figürü tebaası için bir yol göstericidir. Zeus'un çobanlık faaliyetine benzer şekilde o da vatandaşına (erdemleriy-le) rehberlik etmelidir. Bu kavramın ortaya çıkardığı tezat aynı zamanda yazılı kurallardan bağımsız olarak erdemli insanın tanımlanabilecek olmasıdır. Bunun Platon, Aristoteles, Stoa ve septikler arasında paylaşılan ortak bir konsept olduğu da kolaylıkla hatırlanabilir. Filozof-kral rejimi meşru ama yazılı yasaya bağlı bir yönetim değildir. Fırtına zamanı kaptan nasıl kendi *technesi* ile rüzgâra, dalgalara özetle tabiata direnecek ve bir başkasından talimat almayacaksa bu analogi filozof-kral için de geçerlidir. Yine *pambasileus* için benzer bir husus kolaylıkla söylenebilir⁸⁶. Goodenough'un da belirttiği gibi:

“Buraya kadar yasayı bilen ideal hükümdarın değeri, doğru emirleri başkalarına yaya-bilmesinde yatarken, Pisagorcu fragmanda (Archytas kastediliyor) kralın kendisi yasadır. Bu arada, ilahi ideal ahlak yasası gibi, kral da insani tüzüklerin kaynağıdır, ancak ideal bir yasa koyucudan daha fazlasıdır, çünkü yasanın kendisidir. En iyi yönetici, bu özdeşleşmenin en eksiksiz olduğu kişidir.”⁸⁷

İki düşünür arasında süreklilik ve benzerliğin en kuvvetli delillerinden biri de

84 Vatter, s. 19; Philip hakkındaki düşünceleri hariç Nikokles'e hitabında da yüceltici sıfatların sıklıkla yer aldığı dahası kralların güçleri bakımından tanrılara denk olduğuna dair yaygın inancı benimser. Goodenough, s. 57.

85 Goodenough, s. 64.

86 Goodenough s. 62.

87 Goodenough, s. 62.

Archytas'ın “yasa tapınaklara ya da kapılara değil, yurttaşların karakterlerine yazılmalıdır” ifadesidir. İsokrates ise bu düşünceyi benimsemiş ve “Kralların koyduğu yasalara itaat edin, ancak en güçlü yasanın kralların tabiatı (*disposition*) olduğunu unutmayın.” şeklinde formüle etmiştir⁸⁸. Çünkü İsokrates için erdemin korunması, ilerletilmesi yazılı yasalar aracılığıyla değil alışkanlıklar sayesinde mümkündür. Nitekim erdemin özellikle de (*ethos*) karakter erdemlerinin alışkanlıklara, huya bağlanması Aristoteles'in de paylaştığı bir düşüncedir⁸⁹.

Nihayet Antik Yunan polisi yalnızca demokrasinin icat edildiği değil, demokrasiyle ilişkisinin sorgulanması gereken bir kavramın genellikle krallık rejimi ile özdeşleşen daha sonra egemenlik aracılığıyla da tarihteki konumunu koruyan *yaşayan yasa* formülünün de yaşadığı topraklardır. Bilinen en eski edebi kayıt ve kanıt Pisagorcu Archytas'a neredeyse güvenle atfedilebilecek Stobaeus fragmanlarıdır. Burada paylaşılan birçok ortak temayı görebilir, bir koronun benzer seslerini duyabiliriz. Kralın bedeniyle, canlılığıyla, yaşamıyla yasa olduğu, bu yetkenin Tanrı'dan geldiği, yazılı yasadan üstün olduğu ve yasanın taşlara değil kalplere işlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu geleneğin Helenistik dönemin öncesinde yani uzun sürecek bir krallık döneminin başlangıcında Archytas'ın demokratik tonunun yerini krallık rejimine evrimi de anlaşılabilir.

88 Goodenough'un bu cümlesi için bkz. Isocrates, To Demonicus, Ed. George Norlin, Section 1.36, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Isoc.+1+36&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0144>. (31.10.2024) Tamamı için bkz. “Kralların karakterini örnek alın ve onların yollarını yakından izleyin. Böylece onları onayladığınız ve onlara öykündüğünüz düşünülecek ve sonuç olarak halkın gözünde daha büyük bir saygınlığa ve kraliyetin lütfunu daha sağlam bir şekilde sahip olacaksınız. Kralların koyduğu yasalara itaat edin, ancak en güçlü yasanın kralların tabiatı (*disposition*) olduğunu unutmayın. Çünkü demokraside yaşayan bir yurttaş nasıl kalabalığa saygı göstermek zorundaysa, monarşi altında yaşayan bir kişi de krala saygı göstermelidir.” Konuyla ilgili ikinci bir paragraf ise *Areopagiticus* adlı eserde bulunur: “Öte yandan, doğru yönetilenlerin, revaklarını yazılı tüzüklerle doldurmaya değil, yalnızca ruhlarında adaleti beslemeye ihtiyaçları vardır. Çünkü devletler yasalarla değil, ahlakla iyi yönetilir, çünkü kötü yetiştirilmiş insanlar en ince ayrıntısına kadar hazırlanmış yasaları bile çiğnemeye cesaret edebilirler, oysa iyi yetiştirilmiş olanlar basit bir yasaya bile saygı göstermeye istekli olacaktırlar.” Isocrates (Terc. George Norlin), *Areopagiticus*, Cilt 2, G.P. Putnam's Sons & New York, William Heinemann Ltd & London, 1929, s. 131, *Areopagiticus*, 148,40,1.

89 Horky, Johnson, s. 476.

II. *Nomos Empsychos* Fikrinin Helenistik Dönem ve Roma İmparatorluğu Kökenleri ve Dönüşümü

Bilindiği üzere Helenistik çağın başlangıcı hakkındaki görüşler ortak olmakla birlikte ne zaman sona erdiği hususu tartışmalıdır. Doğu Akdeniz ve Orta Doğu’da, Büyük İskender’in M.Ö. 323’te ölümü ile Mısır’ın M.Ö. 30’da Roma tarafından fethi arasındaki dönem ilk görüşü yansıtırken başka bazı araştırmacılar için bu dönem, Büyük Konstantin’in başkentini 330 yılında Konstantinopolis’e taşımasına kadar üç buçuk yüzyıl daha uzatılmıştır. İskender’in imparatorluğunun dağılmasından sonra Yunan (Helen) kültürünün yayılmasına, Yunanlıların diğer halklarla karşılaşmasına ve karışmasına dahası Yunan ve Doğu unsurlarının kaynaşmasına çerçeve oluşturan Makedon, Selevkos ve Ptolemi krallıkları da dahil olmak üzere çok sayıda krallık bu dönemde ortaya çıkmıştır⁹⁰.

Konumuz bakımından dikkat çekici kırılmalardan biri tam da bu dönemde yaşanmıştır. Nitekim Goodenough da konuyu incelerken başlangıç noktalarından biri olarak bu döneme özgü olan *Hellenistic Kingship* (Helenistik Krallık) dönemi ve Neopisagorcu metinler üzerinden yaşayan yasa fikrini araştırmaya başlamıştır. Ona göre Helenistik Çağ’da yaşayan yasa fikri yaygındır. Pek çok kişi için bu fikir kendi ülkelerinde görmek istedikleri bir idealin temsilidir. Fakat bu ülkünün hem demokratik hem de monarşik bir yansıması vardı. Bazıları bunu yasayı yöneticilerinde fiziksel olarak vücut bulmuş olarak idrak ederken bir kesim de bunun herkesin doğruları ve yanlışları kendi hayatına dahil ederek gerçekleştirebileceği bir ideal olduğuna inanıyordu⁹¹.

Nihayet Roma tecrübesi düşünülecek olursa her ne kadar erken dönemde bunun Roma siyasetinin merkezi kavramı olduğu söylenemezse bile canlılığını kaybetmediği kolaylıkla söylenebilir. Nitekim Suentonius, Juluis Caesar’ın kendi sözlerini kanun olarak gördüğünü kaydetmiştir⁹². Dolayısıyla özellikle *Principatus* ve *Dominatus*⁹³ dönemlerinde mutad hâle gelecek bu fikrin Cumhuriyet devrinde de tamamıyla yok olmaması dikkat çekicidir.

90 <https://www.britannica.com/event/Hellenistic-Age> (31.10.2024).

91 Klassen, s. 71.

92 Aktaran: Martens, s. 49. Yine Principatus devrinin henüz başındayken Caligula hakkında yaşayan yasa idealiyle bağlantılı olabilecek bir dizi ifade kaydeder. Gaius, Senato tarafından kendisine verilen tam ve mutlak güce sahipti (4.14). Söylendiğine göre, “Herkese her şeyi yapmaya hakkım var” demiştir (4.29). Aktaran: Martens, s. 50.

93 Roma Tarihi’nin devirleri için bkz. “M.Ö. 754 senesinden, M.S. 565 senesine kadar süren eski Roma tarihi, siyasî bakımdan dört devreye ayrılır. Bunlar ‘Krallık’ (M.Ö. 754-M.Ö. 509), ‘Cumhuriyet’ (M.Ö. 509-M.Ö. 27), ‘İlk İmparatorluk’ (Principatus) (M.Ö. 27-M.S. 284) ve ‘Son İmparatorluk’ (Dominatus) (M.S. 284-M.S. 565) devirleridir.” Ziya Umur, *Roma Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1982, s. 3.

Helenistik Dönemde kralın doğası devletin yaratıcı yasasıdır. İskender'in fetihlerinden kalan topraklarda İskender'in ölümünden sonra kimi bireyler kendilerini kral olarak dayatırlar ve her biri bu toprakları diğerlerinin saldırılarından koruyabildiği kadarıyla yönetimini sürdürür. Suriyelileri, Aramileri, Fenikelileri ve Filistinlileri (Selevkos Krallığı) Antakya'daki kralın şahsından başka hiçbir şey birbirine bağlamaz. O, canlı bir yasadır ve karmaşık ülkesine uyum ya da bütünlük getiren tek anayasadır. Tanrı'nın maddeyi elinde tuttuğu ve kozmosa şekil verdiği şeklindeki benzetme yaygın biçimde kabul edilir. Bu aynı zamanda kralın, krallığı için yapması gereken temel ödevdir⁹⁴. Bu uyum Archytas'ın konuyla ilgili ilk mektup kaynağında da vurgulanmıştır. “İşitme ve ses için uyum (*harmonia*) ne ise, hukuk da insan ruhu ve yaşamı için odur: çünkü hukuk ruhu eğitir ve yaşamı düzenler; uyum ise işitmeyi anlaşılır ve sesi uyumlu hale getirir.”

Helenistik dönemin en önemli kaynağı yazıldıkları yüzyıl hakkında ciddi tartışmalar bulunan NeoPisagorcu yazarların çeşitli fragmanlarıdır. Aşağıda ilk olarak bu kişiler incelenecektir. Konuyla ilgili temel öneme sahip üç Pisagorcu yazar bulunur. Sahte Diotogenes, Sthenidas ve Ecphantus.

A. NeoPisagorcu Yazarlar

Stobaeus'un derlemesinde Pisagorcu yazarlar sözde (*pseudo*) Diotogenes, Sthenidas ve Ecphantus'a ait olduğu düşünülen *Krallık Üzerine* (*Peri Basileus-Peri basileus*) risalelerinden alıntılar yer alır. *Krallık Üzerine* ve *Dindarlık Üzerine* risaleleri kendisine atfedilen Diotogenes, Stobaeus'ta bu iki esere atfedilen alıntılar dışında yeterince bilinmemektedir. Sadece tek bir fragmanla temsil edilen ikinci yazar, antoloji içerisinde “Pisagorcu Locrili Sthenidas” olarak yer alır. Üçüncü yazar ise Pisagorcu Ecphantus olarak adlandırılır, ancak gerçek Ecphantus M.Ö. dördüncü yüzyılda Attika Yunancasıyla yazmışken, Stobaeus'taki alıntılar ise Dorik ya da sözde Dorik bir lehçededir⁹⁵. Bu durum ise yazarın yaşadığı dönem hakkında uzlaşmayı güçleştirmektedir.

Bu sözde fragmanlar Pisagor'un mistik yapısını temsil eden kapalı topluluklar için değil daha çok halkı Pisagorun felsefesi hakkında aydınlatmak için ders kitapları gibi tasarlanmışlardır. Thesleff bu fragmanların Güney İtalya şehirlerinde milattan önce 3. yüzyılda yazıldıklarına inanmaktadır. Hatta Ecphantus'un *Krallık Üzerine* fragmanı güçlü bir Helenistik monarşiyi varsaydığı için eserin aslen Siraküza'nın üçüncü (M.Ö.) yüzyıldaki güçlü kralı II. Hieron'a hitaben

94 Goodenough, s. 69, 99 ve 100.

95 Chesnut, s. 1314.

kaleme alınmış olabileceğini savunur⁹⁶. Chesnut'ın da belirttiği gibi:

“Diotogenes, Sthenidas ve Ecphantus, M.S. birinci ve ikinci yüzyılların önemli Romalı siyaset yazarlarının (M.Ö.) üçüncü yüzyıldaki atalarını temsil ediyor olabilirler. Ancak ister Helenistik ataları ister Roma İmparatorluğu'nun çağdaşları olsunlar, Diotogenes, Sthenidas ve Ecphantus'a atfedilen malzemenin, siyasi düşüncenin başka türlü oldukça karanlık ve bilinmeyen bir alanını aydınlatmak için muazzam önemi, kesin yazarlık ve tarih atfetmenin zorluğundan tamamen ağır basmaktadır. Bu eserler bize, Roma-Helenistik hükümdar kültürünün (yaşayan yasa) entelektüel temelini oluşturan resmi siyaset felsefesinin aşırı bir versiyonuna büyüleyici bir bakış sunmaktadır.”⁹⁷

Helenistik krallığa dair bu NeoPisagorcu risalelerde bulunan malzeme siyasi düşüncenin genel yönelimi hakkında ziyadesiyle aydınlatıcıdır. Elbette merkezi öneme sahip olan, Tanrı ile tebaası arasında bir ara konum işgal eden kral figürüdür. Kralın kendisi Tanrı'yı taklit etmelidir ve bu nedenle mükemmel erdemi hedefler. Bu şekilde, kendisi tebaası için bir model olarak hareket edebilir ve nihayetinde krallığında evrenin işleyişine uygun bir ahenk kurabilir. Bu NeoPlatoncu siyaset doktrininin özüdür. NeoPisagorcu gelenek filozof-kral idealinin unsurlarını Aristotelesçi ve Stoacı malzemeye ve ortaya çıkan doktrini dikkatle seçilmiş Homeros yazını ile birleştirirler⁹⁸. Kökeni ve tarihi ne olursa olsun zikredilen Pisagorcu yazarlar yaşayan yasa fikrinin gelişimi için en önemli kaynaklardan birini temsil ederler. Bu parçalarda *nomos empyschos* idealinin ana hatları çizilir. Bu kavram üzerine yapılan tüm çalışmalara rağmen henüz hiç kimse kralın yasayı nasıl somutlaştırdığını tanımlamamıştır. Kavram dört ana bölüme ayrılabilir: yaşayan yasa olarak kral; kralın Tanrı'ya yakınlığı ve onu *mimesis* faaliyeti; kralın tebaasına duyduğu sevgi ve kralın adil oluşu ve erdemi. Bu bölümlerde kral ve tebaası arasındaki uyum ve birlik-telik, kralın insan sevgisi ve tebaasının velinimetini oluşu gibi spesifik kavramlar yer alır. İdeal sadece bu fragmanlarda bulunmaz. Bir dizi yazar üzerinde etkili olmaya devam etmiştir. Pisagor fragmanlarında yer alan bu temel konseptler diğer çalışmalar için de zemin işlevini yerine getirir⁹⁹.

96 Holger Thesleff, “An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period”, *Acta Academiae Åboensis Humaniora*, Cilt 24, Sayı 3, Åbo, 1961, s. 71, 72, 100 ve 101.

97 Parantez içleri tarafımıza aittir. Chesnut, s. 1315.

98 Roskam, s. 3 ve 5.

99 Martens, s. 38 ve 42.

1. *Pseudo*¹⁰⁰ Diotogenes

NeoPisagorcu *doksografi* yazarlarından inceleyeceğimiz ilk isim sözde Diotogenes'tir. Onun siyasi düşüncesinin merkezinde temel bir analogi bulunur. Tanrı dünya için neyse, kral da devlet için odur. Yani, devlet *mimesis* yoluyla kozmik düzeni kopyaladığı gibi, kral da tanrısal biçim kazanır. İyi kraldan Zeus gibi olması istenirdi: hayırsever, adil, yasaların ötesinde adil, ihtiyacı olanlara yardım eden merhametli, minnettar, kimseye yük olmayan, görkemli ve huşu uyandıran, kötülük yapanların cezalandırıcısı ve her şeyin denetleyicisi ve yöneticisi. Eğer kral insan topluluğunun fevkalade ve rasyonel bir üyesi olacaksa, o zaman tutkulardan tamamen kurtulmuş, özdenetim ve sağduyuyla tüm erdemlerle güçlendirilmiş olmalıydı. Gerçek kralı sıradan bir kraldan ayıran şey onun üstün erdemleriydi. Bu aynı zamanda krala tanrılarla olan ilahi dostluğunu kazandıran şeydi. Başka bir deyişle, kralın yüce rasyonelliği, yansıtılan tanrısallığının önemli bir nedeniydi¹⁰¹.

Kendi şahsında yasaya saygılı ve devlet için yasa ve uyumun (düzenin) yaratıcısı olarak, iyi kralın νόμος ἐμψυχός olduğu söylenebilir. Ağzından çıkanlar yeryüzü devletinde yasa hâline gelir; çünkü, kral olarak insanüstü rolü onun yeryüzünde ilahi yasanın vücut bulması biçiminde değerlendirilir. Başka bir deyişle, kral ilahi bir kurtarıcı figürüne dönüşmeye başlıyordu; tebaasının ruhlarını uygunsuz düşünce ve tutkulardan kurtarmak, adaleti mümkün olduğu *elysiuma* götürmek için ilahi haleyi kullanması bekleniyordu¹⁰².

Yukarıdaki analiz, sözde Diotogenes'in ideal yönetici hakkındaki geleneksel Akademik düşüncüyü (nihayetinde Platon'un filozof-kral idealine dayanan, Aristotelesçi unsurlarla zenginleştirilmiş) daha önceki Homeros tefsirlerinden edindiği fikirlerle birleştirerek geliştirdiğini gösterir. Diotogenes'in bu geleneksel kavrayışların mirasçısı mı olduğu yoksa bunların yaratılmasına yardımcı mı olduğu nihayetinde açık bir soru olarak kalmalıdır. Ne olursa olsun, pasajın tamamı Platoncu-Akademik ve Aristotelesçi malzemeyi geleneksel Homeros tefsiri ve Pisagorcu unsurlar ışığında yeniden şekillendiren yaratıcı siyasi düşüncenin anlamlı bir örneğini sunar¹⁰³.

100 Diotogenes için sahte ya da sözde ifadesinin kullanılmasının sebebi ise Tussay'a göre şöyle açıklanabilir: Stobaeus'un atfı dışında Diotogenes'e dair hiçbir yazılı kayıt bulunamamıştır ve mevcut durumda delil yetersizliği için en uygun açıklama, Diotogenes'in NeoPisagorcu bir yazar tarafından uydurulmuş bir takma ad olduğudur. Tussay, s. 72.

101 Chesnut, s. 1316.

102 Chesnut, s. 1317.

103 Roskam, s. 8.

Daha önce de açıklandığı üzere bu fikir M.Ö. beşinci-dördüncü yüzyılda Archytas tarafından ortaya atılmış ve siyasi çevrelerde hızla benimsenmiştir. Burada Roskam ilginç bir anekdot paylaşır:

“Arrianus, Cleitus’un öldürülmesinden sonra Anaxarchus’un İskender’i nasıl teselli etmeye çalıştığını anlatırken, Zeus tarafından karar verilen her şeyin adil sayılması gerektiği için adaleti Zeus’un tahtına oturtan eski bilgelerin görüşünü hatırlatır. Hikâyenin özü elbette açıktır: İskender’in yaptığı her şey (arkadaşını öldürmesi bile), tam da kral olduğu için adil sayılmalıdır. Bu görüşün potansiyel tehlikeleri elbette açıktır. Artık yaptıklarından sorumlu olmayan bir hükümdar istediğini yapabilir: o artık *ἀνυπεύθυνος*’tur (*anypeúthynos*-sorumsuzdur). Bu da Arrianus’un da fark ettiği gibi keyfi yönetime ve gücün kötüye kullanılmasına kapı açar.”¹⁰⁴

Yaşayan yasa öğretisinin bu kullanımının keyfiyeti ifade edip etmediğini anlamak için doğrudan sözde Diotogenes’in Stobaeus (4.7.61.33-39 ve 4.7.62) fragmanlarına¹⁰⁵ başvurabiliriz.

“O halde kral kentle, tanrının dünyayla olan ilişkisi gibi, kent de dünyayla kralın tanrıyla olan ilişkisindeki gibi aynı ilişkiyi sürdürür. Farklı parçaların bir araya getirilmesiyle oluşan kent, dünyanın düzenini ve uyumunu taklit ettiğinden, kral insanlara karşı sorumlu olmadığı bir güce sahiptir, **insanlar arasında bir tanrıya dönüşmüş olan canlı bir yasadır.**”

En adil insan kral olurdu ve yasaya en uygun olan en adil kişi olurdu. Çünkü adalet olmadan kimse kral olamazdı ve yasa olmadan adalet olmazdı. Çünkü adalet yasadadır ve yasa adaletin kaynağıdır. Ancak kral **Canlı Yasadır** ya da yasal bir yöneticidir. Bu nedenle o en adil ve en yasal olandır.”

İster kamu hukukunun tamamında ister özel hukukta bireylere yönelik, yargıda bulunurken ve adaleti sağlarken, kralın evreni yöneten Tanrı gibi davranması doğrudur. Bir yandan, kamu meselelerinde kral tüm krallığı tek başına yönetimi ve liderliğiyle uyumlu hale getirirken, diğer yandan ayrıntılara ilişkin özel meseleler de aynı ahenk ve liderlikle uyumu sürdürmelidir. Kral aynı zamanda tebaasına iyilik yapmak ve onlara fayda sağlamakla da meşguldür, ancak bunu yaparken adalet ve yasadan ayrılmaz.

“Bu nedenle kral haz tarafından fethedilmemeli, kendisi hazzı fethetmelidir. **Kalabalığa**¹⁰⁶ **benzememeli** (aslında onlardan çok farklı olmalıdır) ve hazzı değil, insani erde-

¹⁰⁴ Roskam, s. 14.

¹⁰⁵ Fragmanların tarihlerini kesin olarak ortaya koyabilecek herhangi bir kanıt yoktur. Thesleff’in düşündüğünün aksine *Kraliyet Üzerine* fragmanı için M.Ö. ve M.S. birinci yüzyılda yazılmış olabileceği fikri savunulmaktadır. Tussay, s. 89. Dahası fragmanlar için Tussay’ın dikkat çektiği bir başka husus söz konusudur. Tussay Archytas’tan sözde Diotogenes’e kadar bu fikirlerin aktarımında bir başka *doksografik* geleneğin oluşumundan söz eder. Bu iki risalenin, *Dindarlık Üzerine* ve *Krallık Üzerine*’nin, en azından bir şekilde M.S. birinci yüzyılda Küçük Asya’da dolaşımda olan bir *pseudopythagorica* derlemesinden gelebileceğini ileri sürer. Tussay, s. 87.

¹⁰⁶ Burada dikkat çekici olan hususlardan biri tam da Sokrates’in ölümüyle tecrübe edilen kalabalığın ve o dönem rejimin de demokrasi olduğu hatırlanırsa Helenistik dönemde bir tür demokratik giysinin gözden düşmesidir. Nihayet Sokratik itirazın temel kaynağı kalabalığın

mi asıl hedefi olarak görmelidir. Aynı zamanda, başkalarına hükmetmek isteyen kişinin önce kendi tutkularına hükmedebilmesi de uygundur.”¹⁰⁷

Fragmanların tamamına hâkim olan kaide, kralın adil ve erdemli olması gerektiğidir. Dolayısıyla asıl vurgu gerçekten de adalet ve yasa üzerinedir: fikir, kralın adaleti belirlediği değil, en adil olanın kral olacağıdır. Bu yolla kralın akıllıca ve ince bir şekilde meşrulaştırılmasını sağlar¹⁰⁸. Eğer adalet hukukun bir ürünü ya da işlevi ise, gerçek hukukun olduğu yerde her zaman adalet de vardır. Ama kralın kendisi resmî anlamıyla da yaşayan yasadır. O yasanın biza-tihi kendisi olduğu için, adaletin de cisim bulmuş hâlidir. O hâlde krallığın en adil adamı odur, çünkü onun karakteri yasadır. Goodenough’un bu yaklaşımı çok çarpıcı bir iddia ile sona erer. “Açıkça görüldüğü üzere, bu ifade yaşayan yasa (*living law*) terimini açıklamamakta, sadece verili varsaymaktadır ki bu da okuyucuların bu ifadeye aşına olması haricinde imkansızdır.”¹⁰⁹ Dolayısıyla Goodenough Helenistik dönemde bu fikrin okurları için aşına, yaygın ve bilinen bir terim olduğunu savunur. Özetle sözde Diotogenes’in fragmanları yaşayan yasa fikri ile başlayıp yine onunla sona erer. Fakat fragmanların Archytas ile dikkat çekici benzerliğine karşılık Archytas’ın aksine, *pseudo* Diotogenes, kralların tanrısal statüleri ve bizzat yaşayan yasalar olmaları nedeniyle hesaplanamaz bir güce sahip oldukları yeni bir yaklaşımın da başlatıcısıdır. Öyle ki bu durum Tussay tarafından semantik bir devrim diye adlandırılır¹¹⁰. Nihayet bu devrim bizlerin Roma’nın *Principatus* ve *Dominatus* devirlerindeki mutlak krallık tecrübelerini anlamamızı da kolaylaştırabilecektir. Burada ilk başta Sokrates ile başlayan dönüşüm Isokrates ile demokrasinin aleyhine sonuçlanmıştı.

uzmanlık bilgisine ve özelde (*aletheia-philosophia*’ya) hakikat ve felsefeye sahip olamayışydı. Burada da benzer bir örüntüyü görmek şaşırtıcı değildir. Hatta öyle ki kelime seçimi dahi aynıdır: πολλοί (polloli - kalabalık). Tıpkı Sokrates’i konuşturan Platon’da olduğu gibi sözde Diotogenes’te kalabalık ile kral arasına mesafe koymakta ısrarcıdır. Yunanca metin için bkz. Roskam, s. 8.

107 Pasajları aktaran: Goodenough, s. 65, 67 ve 69. Ayrıca 4.7.62 için Geert Roskam, “How to Date the Timeless? The Difficult Problem of the Pseudo-Pythagorean Treatises On Kingship” Ktêma: Civilisations de l’Orient, de la Grèce et de Rome antiques, Strasbourg, 2020, Les traités néopythagoriciens Sur la royauté, Cilt 45, s. 128, (How to Date the Timeless).

108 Roskam, s. 14

109 Goodenough, s. 65 ve 66.

110 Tussay, s. 105 ve 106.

2. Sthenidas

Antolojide sıralı biçimde yer alan bir başka isim ise Lokrili bir Pisagorcu olarak anılan Sthenidas'tır¹¹¹. Sthenidas da Diotogenes ile paralel bir öğretiy ortaya koyar. Buna göre krallık, Tanrı'nın taklididir (*mimemis*). İyi kral, cömert, azla yetinmeyi seven, nazik, tıpkı Tanrı gibi her güzel şeyin öğretmeni ve yasa koyucu olmalıdır. Sthenidas krallığın ahlaki ve rasyonel niteliklerini vurgulayarak, Helenistik dönemdeki yaygın filozof-bilge adam görüşüne tipik bir şekilde kral imgesini de bir kılıf olarak giydirir¹¹².

Fragman (*Stob. 4.7.63*) şöyledir:

Kral bilge bir adam olmalıdır. Çünkü böylece ilk **Tanrı'nın bir kopyası ve taklitçisi olacaktır**. Çünkü Tanrı doğası gereği ilk kral ve hükümdardır. Diğeri ise sadece doğuştan ve taklit yoluyla böyledir. Biri tüm evrende, diğeri yeryüzünde hüküm sürer. Biri sonsuza dek yaşar ve her şeyi yönetir ve kendinde bilgeliğe sahiptir, diğeri fanidir ve sadece anlayışa sahiptir. (Kral) Kendini büyük fikirli, merhametli, çok az şeyden yoksun tutarak ve altındakilere babacan bir eğilim göstererek Tanrı'yı en iyi şekilde taklit edecektir. Çünkü ilk Tanrı bu şekilde tanrıların ve insanların babası olarak tanınır. Kendisine tabi olan her şeye karşı merhametli olduğu ve liderliğinde kalıcı olduğundan; sadece her şeyin yaratıcı olmakla yetinmez aynı zamanda o güzel olan her şeyin destekçisi, öğretmeni ve herkese eşit olarak yasa koyucudur. Yeryüzünde ve insanlar arasında kral olmayı arzulayan kişi de böyle bir önder olmalıdır. Kralı ya da yöneticisi olmayan hiçbir şey iyi değildir; bilgelik ve anlayış olmadan ne kral ne de yönetici olmak mümkün değildir. Gerçekten de hem kral hem de bilge olan kişi, Tanrı'nın yasal bir taklitçisi ve hizmetkârı olacaktır¹¹³.

Stobaeus'taki "Sokrates ve Platon, Pythagoras ile hayatın amacının Tanrı'ya benzemek olduğu konusunda hemfikirdir."¹¹⁴ cümlesi Sthenidas için de geçerlidir. Hatta Platon Sthenidas gibi, gerçek devlet adamının (filozof-kral) bilgiyle hükmettiğinde, devleti uyumlu hâle getirdiğinde, iyinin çeşitli unsurlarını bir araya getirip kötüyü reddettiğinde, sadece taklit etmekle kalmayıp ilahi imgeyi yeniden ürettiğini söylemiştir. Goodenough bu *mimemis* konseptinin Pisagor-Platon mistisizminin bir parçası olduğunu söyler¹¹⁵. Tanrısal taklit yoluyla Sthenidas için de kralın yaşayan yasa olduğu fikri onaylanır¹¹⁶.

111 Goodenough bu kişinin gerçekte yaşadığını düşünmemizi gerektiren hiçbir kanıt olmadığını belirtir. Goodenough, s. 73.

112 Chesnut, s. 1318.

113 Parantez içi bize ait. Aktaran: Goodenough, s. 73 ve 74.

114 *Stobaeus, II, 7, 3. fr.* Aktaran: Goodenough, s. 74.

115 Goodenough, s. 74.

116 Tussay, s. 94 ve 95. Ayrıca bkz. Martens, s. 40.

3. Ecphantus

Bir diğer NeoPisagorcü yazar ise Ecphantus'tur. Archytas'ın çağdaşı olduğu kabul edilmektedir¹¹⁷. Dahası yaşayan yasa kavramının Diotogenes ve Sthenidas'a kıyasla en kapsamlı yeniden üretimi Ecphantus'ta bulunur¹¹⁸. Fragmanlar (*Stob. 4.7.64-65-66.*) şöyledir:

Birçok kanıttan da anlaşılacağı gibi, her hayvanın doğası kozmosla ve içindekilerle tam bir ahenk içindedir. Çünkü evrenle birlikte nefes aldığı ve aynı anda hem en iyi hem de kaçınılmaz olan bu sıralamaya sıkı sıkıya bağlı olduğu için, evrenin nizamını takip eder. Evrensel düzene ve her bir şeye özgü olan akışa uygun olarak yönlendirilir. Bu nedenle Kozmos adını alır ve canlı varlıkların en mükemmelidir. Çok sayıda ve farklı doğaya sahip olan parçalarında, kökenine en uygun olan ve tanrısallıkta daha büyük bir paya sahip olan tek bir canlı varlık hüküm sürer. Ve ebedi Tanrı'nın doğasına, tanrısallığa ilk ve en yüksek uygunluğa sahip olan şeyler onun gibi olmayı arzu eder . . . Ay altı alemde ise kötücül doğa gelişim gösterir. Ancak insan en yüksek gelişimine yerküredeki çevreyle ulaşmıştır ama **onlar içinde en ilahi olan kraldır**. O, ortak doğamızdaki daha iyi unsurlardan aslan payını talep eder. O, aynı malzemeden oluştuğu ölçüde, **dünyevi çadırında gerçekten de insanlığın geri kalanı gibidir; ama kralı yaratırken kendisini bir arketip olarak kullanan yüce Sanatkâr tarafından yoğurulmuştur. Buna göre kral, yüce kralın bir kopyası olarak tek ve eşsiz bir yaratıktır**. Bir yandan kendisini yaratanla her zaman iç içedir, öte yandan **tebaası için asaletin ışığıdır**. Çünkü o bu ışık tarafından yargılanır ve onaylanır. Tıpkı kanatlı yaratıkların en kudretlisi olan kartalın¹¹⁹ güneşle yüz yüze geldiği gibi. Böylece kraliyet,

117 Vatter, s. 25; Goodenough, s. 75 vd.

118 Martens, s. 38.

119 Goodenough bu kısım hakkında uzun bir açıklama yapar. Bunun sebebi buradaki kartal sembolünün temsili üzerinden güneş kültünü benimseyen Mısır'a oradan da Persler'e geçiş yapmasıdır. Bu kısım yaşayan yasa fikrinin Yunanlılara nereden geçtiğinin de tartışıldığı bölümdür. Burada bahsedilen kartal Aristoteles'in *ἱστορίαι περὶ τῶν ζῴων* (*Historiai peri tōn zōiōn* - Hayvanların Tarihi) adlı eserinde geçmektedir. Bu deniz kartalı için Aristoteles şunları söyler: "... deniz kartalı çok keskin görüşlüdür ve yavruları uçmadan önce güneşe gözlerini alıştırmaya çalışır ve bunu yapmayı reddeden birini döver ve onu güneşin yönüne doğru döndürür ve bu süreçte birinin gözleri sulanırsa, onu öldürür ve diğerini yeniden yetiştirir. Deniz kenarında yaşar ve daha önce de söylendiği gibi deniz kuşlarıyla beslenir." Aristotle (Terc. Darcy Wentworth Thompson), *Works of Aristotle Volume IV: Historia Animalum*, Ed. J. A. Smith, W. D. Ross, Clarendon Press, Oxford, 1910, Book IX, 620a. Ecphantus daha sonra bu kraliyet ışığı fikrini Yunan kartal efsanesiyle birleştirmiştir. Kraliyet kartalı gözünü kırpmadan güneşe bakabilen tek canlı varlıktır. Yukarıda da görüldüğü gibi testi geçemeyenler liyakatsiz olarak kabul edilirdi. Hatta bu fragmanda daha sonra kraliyet tahtının ele geçirilmesinde liyakatsiz olanların doğal biçimde eleneceğinin anlatıldığı kısım da uyumludur. Nitekim güneş gözünü dikme yeteneğine sahip olamayanlar gerçek bir kartal olamazlardı ve yuvadan atılıp terk edilirdi. Ecphantus, bu analogi sayesinde kralın meşruiyetinin, makamının onu durmaya zorladığı kraliyet ışığı tarafından test edildiğini söyler. İlahi ve göz kamaştırıcı ışık gaspçıları kör eder ve bozguna uğratar. Kraldan, içinde durduğu kraliyetin ilahi ışığını kirletmemesi için yüksek bir saflık beklenir. Dahası buradaki güneş ışığının Platon'da mağaradan içeri sızan ışığın ışığı biçiminde tevill edilebileceği fikri de savunulmaktadır. Burada kraliyetin Tanrı'dan kaynaklanan, varoluşun her aşamasında yüksek bir noktayı aydınlatan bir ışık olduğu görülmektedir. İnsanlar arasında sadece krala dokunur. Görünüşe göre bu ışık bir kişiyi aydınlatıp onu kral yap-

ilahi karakteri ve göz alıcılığıyla, meşru bir iddiaya sahip olanlar dışında görülemez. Çünkü piç gaspçılar gözleri kamaşmış halde ve yükseklere tırmananları yakalayan bir baş dönmesiyle yalanlanırlar. Ancak kraliyet, eğer ona talip olanlar ona uygun bir şekilde uyum sağlar ve onu kullanabilirlerse ulaşılabilir bir şeydir. Bazı insanların en kutsal yerleri bile veya sırf karşılaşmakla bile karşıdakini kirlettiği gibi kraliyet makamındaki kişi de doğası gereği saf ve ışıltılı olmalıdır ki, kendi kusurlarıyla kraliyetin üstün parlaklığını lekelemesin. **Ve bu şekilde asalet içinde yaşayan (kral), onun (Tanrı) kusursuz doğasını paylaşmalıdır.** Ve sıradan insanlar söz konusu olduğunda, eğer günah işlerlerse, en kutsal arınmaları, bulundukları yerde işleri düzenleyen ister yasa ister kral olsun, kendilerini yöneticilere benzetmekte bulacaklardır. Çünkü hiç kimse içinde ve bir parçası olduğu dünyanın varlığından kuşku duymayacağı gibi, hiç kimse de başkalarına hükmeden kendi efendisine karşı duyarsız kalamaz. Kozmik düzenin büyüklüğü, hükmedilmeyen hiçbir şeyin bulunamayacağı ve bir anlamda hükmetmenin öğretmeni olduğu gerçeğinden kaynaklanır. **Çünkü erdeminde [Tanrı'yı] taklit eden [kral], taklit ettiği kişi ve tebaası tarafından aynı anda sevilirse, güzelliği hemen ortaya çıkar.** Çünkü Tanrı tarafından sevilen hiç kimse insanlar tarafından nefret edilmez, çünkü ne yıldızlar ne de tüm evren Tanrı'ya düşman değildir, aksine liderden nefret etselerdi onu itaatle izlemezlerdi. Ancak iyi yönetimin hem kral hem de tebaası için geçerli olmasına neden olan şey Tanrı'nın iyi yönetmesidir. O halde dünyevi kralın, göksel kralın erdeminden hiçbir şekilde yoksun kalamayacağını varsayıyorum; ama kral nasıl gökten insana inmiş yabancı bir şeyse, herhangi biri de onun erdemlerinin Tanrı'nın eseri olduğunu ve Tanrı aracılığıyla kralın erdemleri haline geldiğini düşünebilir. Dikkatle incelendiğinde temel gerçeğin aşağıdaki gibi olduğu görülecektir: İnsan ırkı için her şeyin ilki ve en gereklisi, evrendeki her şeyi yöneten efendinin olduğu kadar, insanlar üzerindeki kralın da paylaştığı müşterekliktir. Çünkü sevgi ve birliktelikten ayrı olarak varoluş imkansızdır, siyasi bedenler örneğinde de görülebileceği gibi, normalde birliktelik (ortak yaşam) olarak adlandırılan şeyi hesaba katmazsak, bu tür sıradan birliktelik (ortak yaşamdaki karşılıklı bağımlılık) Tanrı ve Kral'ın doğasına aykırıdır, çünkü isteklerini karşılamak için birliktelikte çalışmak ve böylece karşılıklı yardımda bulunmak zorunda kalacak kadar muhtaç değildirlere. Hem Tanrı hem de Kral mükemmel bir erdemdir. Ama bir kentteki ortak amaca yönelik alaka evrenin birliğinin (ortaklığının) bir taklididir. Şimdi, hükümetten pay almayan hiçbir şehir yaşanabilir olmazdı. **Bunun için yasalara ve hem yöneten hem yönetilen tarafından bir tür sivil düzene ihtiyaç vardır.** Bu unsurlardan ortak bir iyi (*common good*), yani tebaanın uysal itaatinden kaynaklanan bir tür ince ahenk ve akort ortaya çıkar. Erdemle yöneten kişiye kral denir ve öyledir, çünkü tebaasıyla Tanrı'nın evrenle ve evrendeki şeylerle sahip olduğu aynı sevgi ve birlikteliğe sahiptir. **Ve bir babanın oğluna, bir çobanın koyunlarına ve bir yasanın ona uyanlara karşı hissettiği gibi, ilk olarak kralın tebaasına, ikinci olarak da onların krala karşı tam bir iyi niyet taşıması gerekir.** Kutsal ve ilahi bir zihniyete sahip olduğu ölçüde, o gerçekten bir kraldır. Çünkü bu zihniyete uyarak tüm iyi şeylere neden olacak, ancak kötülüğe sebep olmayacak-

maz, Tanrı kralı da ışıqla birlikte gökten indirir, onun tapınağında etten ve kandan yapılmıştır. Bkz. Goodenough, s. 77 ve 78; Chesnut, s. 1319.

tır. Ve herkesle ortak ilişkiler sürdüren biri olarak açıkça adil olacaktır. Nitekim ortak yaşam eşitlikten oluşur ve eşitliğin dağıtımında adalet en önemli rolü oynasa da birlik-teliğin (ortak yaşamın) de bunda payı vardır. Eşitlikten pay verirken adaletsiz olmak ya da eşitlikten pay verirken toplumsal olmamak mümkün değildir. Kendi kendine yeten insanın tutumlu olduğundan şüphe edilebilir mi? Çünkü savurganlık iktidarsızlığın, o da isyanın anasıdır. İnsani hastalıkların çoğu ondan kaynaklanır. Ancak kendine yeterlilik savurganlığı ya da onun yavrularını doğurmaz. Aksine, ilk varlık münezzeh biçimde tüm şeyleri yönetir, ancak kendisi hiçbir şey tarafından yönetilmez; işte bu, Tanrı'nın ve kralın ortak özelliğidir: yönetici olmak (ancak kimse tarafından yönetilmemek bu yüzden ona "kendi kendine yeten" denir). Bunun bilgelikten (*φρόνησις-phronesis*) ayrı olarak gerçekleşemeyeceği ve Tanrı'nın evrenin bilgeliği olduğu ise aşîkârdır. Çünkü evren bir düzen ve intizam içinde bir arada tutulmaktadır ve bu da akıl (*nous*) olmaksızın gerçekleşemez. Aklı olmayan kral da şu erdemlere sahip olamazdı: adalet, kanaatkârlık, birliktelik (ortak yaşam) ve bunların kız kardeşleri.¹²⁰

Archytas'ta görülen birçok konseptin Ecphantus'ta da tekrar ettiğini kolaylıkla söyleyebiliriz: Siyasi düzenin yönetici, yönetilen ve yasalardan oluşması, kralın adil ve erdemli olması gerektiği, kralın Tanrı'nın taklidi olması, çoban imgesinin devamlılığı, ahenk ve akort gibi müzik terimlerinin uyumu karşılamak için tercih edilmesi gibi.

Ecphantus hem göksel hem ay-altı hem de yeryüzü düzlemlerinin üzerinde konumlandırıldığı bir tür göksel hiyerarşiye göre şekillendirilmiş bir kozmos tasavvur eder. Ast-üst ilişkileriyle belirlenmiş bu düzenin ise nitelikli bir unsuru kraldır¹²¹. Fragmandaki ilginç noktalardan biri Tanrı'nın sıradan insanlara kıyasla üst bir mevkie yerleştireceği kralı yaratırken kendisini bir arketip olarak kullanıp kralın hamurunu yoğurması ve ona şekil vermesidir. Kral sıradan insanlardan ne kadar üstün olursa olsun, onların evrenle uyum içinde yaşamalarını sağlayacak temel araçtır. Kendisine tabi olanlar için bir baba, sürüsü için bir çoban olmalıdır. Platon'da da benzer bir analogi bulunur fakat Platon'un iyi çobanı ve kralın baba tasviri Ksenophon tarafından Perslerle ilişkilendirilir¹²². Tebaası için bir yasa olan erdemli kral, kendi erdemine katılım yoluyla tebaasının erdemli yaşamlar sürmesine olanak tanır: Bu birliktelik kralın taklit edilmesinin ve ona itaat edilmesinin doğrudan bir sonucudur¹²³. Kral ayrıca ilahi olan aklın ve bilgeliğin de taşıyıcısıdır. Böylece kralın düşünceleri de kutsal ve ilahi sayılmalıdır. Tanrı nasıl evrenin bilgeliği (*φρόνασις-phronesis*) ise kral da dünyevi bilgeliktir. Kralda tüm bu niteliklerin *logosun*, *phronesisin* ve ilahiliğin kralda cisimleşmesi (*embodiment*) onu diğer erdemlerin pınarı hâline

120 Aktaran: Goodenough, ss. 75-86.

121 Tussay, s. 95.

122 Platon için bkz. 265d ve 268a. Goodenough, s. 84.

123 Martens, s. 40.

de getirir: adaletin, öz denetimin ve geri kalan her şeyin¹²⁴.

Ecphantus'un kraliyet felsefesinin, kraliyet makamının meşhur olmasa bile, tamamen bilindik bir açıklaması olduğu sonucuna varabiliriz. Dolayısıyla Helenistik dönemde artık bu kullanıma aşina bir siyaset felsefesiyle karşılaşırız. Dönemin hükümdarlarının resmî ünvanlarına bakıldığında, bu anlayışın eş zamanlı devletin resmî doktrini olduğu da görülür. Bu ünvanların anlamı ne kadar tartışmalı olursa olsun, Helenistik çağ boyunca genel olarak artan popülerlikleri tartışılmazdır. Özellikle kurtarıcı, üstün, hayırsever sıfatları neredeyse kraliyetin demirbaş ünvanları hâline gelmiştir. Bunların dini öneminin yanında evrensel kullanımları da büyük bir siyasi öneme sahiptir. Örneğin kurtarıcı ünvanı kralın tebaası için askeri koruma ve güvenliği temsil ettiğini ima etmenin yanında Goodenough'a göre Ecphantus'un kralı toplumun kurtarıcısı olarak görmesiyle anlamı kesinlikle zenginleşir, hayırsever sıfatı ile daha sonra sık sık yan yana gelmesi ilk kez bu fragmanda karşılık bulur. Kralın şahsında tanrısal kayranın açığa çıkması aynı zamanda toplumun kurtuluşudur¹²⁵.

"Böylece, belki de sonunda, yaşayan yasa kavramının ardında yatan anlamı kavradık; bu, kralın kişisel olarak krallığının anayasası olduğu, kendisine bağlı tebaanın tüm yasalarının nihai olarak onun iradesiyle şekillendirilmesi ve uygulanması gerektiği anlamına gelir. Dahası, Helenistik dünyanın giderek her şeyden daha çok istediği, dinamik ve kişisel bir tanrı tasavvurunu onlara sunarak tebaasını günahlarından kurtarır."¹²⁶

Dolayısıyla NeoPisagorcu doksagrafilere çıkarılan ortak sonuç yaşayan yasa bütünü bir hukuk düzeninin en yetkili normu saymaktır. Bunu yaparken de aşkın olan ile arasında kurulan benzerlikten faydalanır¹²⁷.

124 Chesnut, s. 1319 ve 1320.

125 Goodenough, s. 98.

126 Goodenough, s. 91

127 Buna rağmen aralarında önemli farklar olduğu da söylenebilir. Fragmanlardaki tartışmalarda "NeoPisagorcu özellikler olsa da, her üç *Περί βασιλείας* (Krallık Üzerine) incelemesi de Platoncu geleneğin kavramsal çerçevesi içinde yorumlanmalıdır ve hepsi birbirleriyle ilişkili iki Platoncu temel fikir tarafından yönetilmektedir: Bir yandan kozmik hiyerarşi fikri, diğer yandan tanrısal *mimesis* konseptine duyulan esaslı ihtiyaç. Yine de, her bir risalenin bu fikirlere ilişkin anlayışında önemli farklılıklar vardır. Pseudo-Diotogenes'in Kraliyet Üzerine'sinde herhangi bir incelikli göksel hiyerarşiye dair hiçbir işaret yoktur; daha ziyade tanrı ile sıradan insanların üstünde yer alan kral arasında bir analogi kurulur. Diğer iki *Περί βασιλείας* risalesi, pseudo-Ecphantus'un göksel, ay-altı ve yersel varlık düzlemleri ayrımında ve pseudo-Sthenidas'ın tanrılar hiyerarşisinde kendini gösteren çok daha sofistike, üçlü bir kozmolojik bölünmeye geri dönüyor gibi görünmektedir. Sadece ilk tanrıdan bahsetmesine rağmen, o da tanrıların ve insanların babası olarak adlandırılır." Tussay, s. 96.

B. Rhetorica ad Alexandrum

NeoPisagorcu yazarlardan sonra bilinen en eski delil *İskender'e Söylev (Rhetorica ad Alexandrum)* metnidir¹²⁸. Yazarı hususunda tartışma olduğundan burada metnin adı başlık olarak seçilmiştir. Roma İmparatorluğunun ve dolaşısıyla Stoa düşüncesinin yaşayan yasa kavramıyla nasıl ilgilendiğini incelemekten önce bir geçiş olarak bu metni de incelemek gerekmektedir. Her ne kadar NeoPisagorcu *doksografi* içinde yer alamasa da Cicero gibi filozofları etkilediği düşünüldüğünden süreç içerisinde bu metne yer verilmesi elzemdir. Bu risale uzun zaman Aristoteles'e atfedilmişse de günümüzde daha ziyade Lampakoslu Anaksimenes'e¹²⁹ ait olduğu kabul edilmektedir¹³⁰. Ayrıca metnin orijinal biçimini korumadığı özellikle Helenistik döneme uygun biçimde yenilendiği düşünülmektedir¹³¹. Bu sebeple metnin birinci yüzyılda geçirdiği olası dönüşüm neden bir geçiş metni olarak düşünüldüğünü de kolaylıkla açıklar.

Metnin önemli parçaları şöyledir:

"Bu nedenle, devletler geleneksel olarak ortak hukuk tarafından en asil yola yönlendirildiklerinden, kraliyet yönetiminiz altında olanları avantajlı bir politikaya yönlendirme kapasitesi de aklınıza bağlı olacaktır. Ashında, basitçe ifade etmek gerekirse, hukuk, devletin ortak bir anlaşmasına uygun olarak tanımlanan ve **insanların her konuda nasıl davranmaları gerektiğini ortaya koyan yaşayan akıldır** (*logos empsychos*).

(...)

İnsanların büyük bir kısmının davranışlarını ya yasaya ya da sizin yaşamınıza ve ilkelerinize göre düzenlediğini bilmelisiniz. Bu nedenle, bu uğraşlarla meşgul olanların erdemin unsurları aracılığıyla onlardan adil bir kopya çıkarabilmeleri ve böylece kendilerini kötülüğe yönlendirmeyip iyiliğe katılmayı arzulayabilmeleri, tüm Yunanlıları ve yabancıları aşmak için her türlü çabayı göstermelisiniz."¹³²

Archytas ile başlayan ve hemen hemen aynı döneme (M.Ö 4. yüzyıl) tarihlenen ilk yazım tarihi ile *İskender'e Söylev* metnindeki ortak ton yazılı yasa ile kral arasındaki karşıtlıktır. Dahası yine Archytas'ın tartıştığı demokrasi rejimi ile yaşayan yasa arasındaki ilişkiyi de inceler. Rejim demokrasi ise tebaa adalet için yasaya başvurur. Bir kralın yönetiminde olanlar için ise tebaa adalet

128 Martens, s. 42.

129 M.Ö. 380-320 yılında yaşadığı tahmin edilmektedir. Donald Russell, "Anaximenes (2)", in *The Oxford Classical Dictionary*, 2. Bası, Ed. N. G. L. Hammond, H. H. Scullard, Clarendon Press, Oxford, 1976, s. 62.

130 Paul Wendland, "Die Schriftstellerei des Anaximenes von Lampsakos III. Anaximenes' Rhetorik", *Hermes*, Cilt 39, 1904.

131 Goodenough, s. 91.

132 Aristotle (Terc. H. Rachkam), *Problems II: Books XXII-XXXVIII and Rhetorica ad Alexandrum*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 1937, ss. 267-271, 1420a-1421a15.

için kralın aklına (*logos*) başvurur (1420a, 20-23). Kralın aklı demokraside hukukun işlevini yerine getirir. Her ne kadar söylevde *nomos empsychos* ifadesi kullanılmasa da onun yerine geçen aynı işlevi görmek için sunulan *logos empsychos* (yaşayan akıl) terkihi kullanılmaktadır. Ayrıca tebaanın erdemli olması için kralı taklit etmesi gerektiği de vurgulanır (1420b12-19). Son olarak Cicero'nun da bu fikirden etkilendiği dolayısıyla kavramın 1. yüzyılda yaygın olduğu Martens tarafından ifade edilir¹³³.

C. Cicero

Elbette kronolojik olarak yaşayan yasa fikrinin adımlarını takip edersek Antik Yunan yazınından sonra Roma İmparatorluğunun egemenlik sahasında gezeriz. Bu başlık da dahil olmak üzere sonraki süreçte yer vereceğimiz düşünceler için farklı olan tek şey bu da değildir. Bu düşünürler sadece NeoPisagorcu ve NeoPlatoncu etkilerin değil aynı zamanda Stoacı geleneğin de izlerini taşırlar. Bunlardan ilki ve en kilit rollerden birini yerine getiren isim ise şüphesiz Cicero'dur. Nitekim o Yunan ve Roma kültürleri arasındaki körfezin güvenli köprüsüdür¹³⁴. O Platon, Aristoteles ve Xenophon'un eserlerini ve hatta bir hatip olarak İsostrates'i de çok iyi bilmektedir¹³⁵. Dolayısıyla Cicero, yaşayan yasa literatürü için bu makaleye de konu edinilen önemli isimlerin pek çoğunun yaşamını ve eserlerini düşüncesine dahil etmiştir. Dahası bir Stoacı olduğundan Stoa'nın o dönemde yaygınlaşan bir başka görüşünü de paylaşır. Buna göre hakikatte hukuk yazılı kurallardan ibaret değildir. Mutlak olarak yazılı kurallar hakikati yansıtmayabilir. Bunun farkında olarak bütün bir tebaanın değil ama ayrıcalıklı kişilerin söz gelimi Sokrates ve Chrysippus'un erdemleri sayesinde bazı yasaları çiğneyebildiklerini iddia eder. "Hiç kimse Sokrates ya da Aristippus kent adeti ve geleneğine aykırı bir şey söyledi ya da yaptı diye kendisinde de aynısını yapabilme hakkının bulunduğunu düşünme yanlışına düşmesin, zira bu adamlar yüce ve kutsal erdemlerinden ötürü böyle bir ayrıcalığa hak kazanmıştır."¹³⁶ Böylece bilge tüm yasalara değil en öz biçimde doğa yasalarına boyun eğen kişidir. "Eğer adil ve iyi insanlara düşen yasalara boyun eğmekse, bunlar hangi yasalar olacak? Mevcut yasalar mı? Oysa erdem tutarsızlığı kabul etmez..."¹³⁷ Oysa itaat edilecek doğru yasayı yalnızca Stoacı bilge bilir. Hatta

133 Martens, s. 43.

134 Eryiğit, s. 80 ve 81.

135 Lester Kruger Born, "Animate Law in the Republic and the Laws of Cicero", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Cilt 64, 1933, s. 129.

136 Cicero (Terc. Cengiz Çevik), *Yükümlülükler Üzerine*, 5. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 64, I. Kitap, XLI, 148.

137 Cicero (Terc. Cengiz Çevik), *Devlet Üzerine*, 2. Bası, İthaki Yayınları, İstanbul, 2018, s. 196, III. Kitap, XI, 18. Ayrıca bu konu hk. bkz. Martens, s. 22. Bu konuda Brad Inwood ayrıca ko-

öyle adlandırılсын ya da adlandırılmasın bilgeliğin erdemlerine sahip olmayan *de facto* krallara kıyasla asıl kraldır¹³⁸. Eğer doğa yasasını izlerken yazılı bir yasayı çiğneyecek olursa, kişi akıl tarafından yönlendirilecektir: davranışlarını yönlendiren içine işlemiş olan rasyonaliteye itaat etmektedir. Yazılı yasa üzerinde tüm yetkiye sahiptir. O, böyle bir durumda yazılı yasalara değil doğa yasasına tabi olmalıdır¹³⁹. “Bazı durumlarda ... [bilgenin] Zeus’un daha yüksek yasasıyla tutarlı kalabilmek için hemcinslerinin yaşadığı ön kabulleri ya da kuralları ihlal etmekten başka seçeneği yoktur.”¹⁴⁰ Sonuç olarak bilge, doğayla uyuşmayan ya da akla karşı gelen yasaları çiğneyebilir. Sıradan bir insan beşerî kanunlarla bağlı olsa da bilge değildir.

Okurun kolaylıkla fark edeceği üzere daha en başından beri yaşayan yasa kavramı söz konusu olduğunda demokrasi-krallık karşıtlığı tıpkı yazılı yasa-yaşayan yasa karşıtlığı gibi kendini gösterir. Dahası tebaanın durumu rejime hâkim olacak yönetimi belirlediğinden hiç değilse burada bir mütekabiliyet görebileceğimizden siyasal rejimlere ilişkin görüşlerle yaşayan yasa arasında ayrılmaz bir bağ bulunur. Bu konu hakkında Cicero da tıpkı Aristoteles gibi bir pozisyonu savunur. Aristoteles için ideal rejim yukarıda anlatıldığı gibi *Pambasileia* iken böyle bir rejim sağlanamadığında en iyi ikinci yönetim oligarşi ve demokrasinin karşımı (*politeia*) olan bir tür karma sistemdir. Cicero ise buna yakın görüşü Scipio üzerinden anlatır.

Scipio krallığı savunurken onu diğer tüm basit yönetim biçimlerine tercih edeceğini söyler, çünkü iyi bir kral bir babayı çağırıştırır, halkıyla ve onların sorunlarıyla bir babanın oğullarıyla ilgilendiği gibi ilgilenir. Erdem devletinde (krallık) bu biçim yalnızca mümkün değil, aynı zamanda en iyisidir; ancak ortalama koşullar altında en iyi pratik yönetim biçimi karma bir biçimdir¹⁴¹. Bu konuda

nunun Aristoteles ile de benzer yönünü ortaya koyar ve yazılı yasaları daha katı bir konumda değerlendirirken, doğal yasaların daha yüksek ve esnek kurallar olduğunu vurgular. “Çünkü bilge (Aristoteles’in bilgesinde olduğu gibi) kaba ve hazır ama katı ahlak kurallarını çiğnerken, daha yüksek ama daha esnek bir anlamda doğa yasasına itaat etmektedir.” Brad Inwood, “Commentary on Striker” *Proceedings of the Boston Area Colloquium of Ancient Philosophy*, Cilt 2, Sayı 1, 1986, s. 101.

138 Cicero (Terc. Raphael Woolf), *On Moral Ends*, Ed. Julia Annas, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 89, *Book III*, 75.

139 Martens, s. 26.

140 Martens, s. 29. Alıntı Vander Waerdt’in 1989 Princeton Üniversitesi’nde savunduğu doktora tezine atıftır. Fakat bu kaynağa ulaşma imkânımız olmamıştır. Bu sebeple; Aktaran: Martens, s. 29.

141 Born, s. 130. Chesnut ayrıca Cicero’nun rejimlerle ilgili tartışmasını *yaşayan yasa* ifadesini açıkça kullanmasa da bu fikre kesinlikle uzak olmadığı şeklinde yorumlar. Chesnut, s. 1326. Dahası Scipio’nun en iyi yönetim biçimi olarak krallıktan bahsettiği pasajda, krallığın kendine özgü doğasını koruduğu sürece en iyi rejim olduğunu söyler. Bu doğa hükümdarın sonsuz gücü (*potestas*), adaleti (*iustitia*) ve bilgeliği (*sapientia*) aracılığıyla tüm halkın güvenliğinin,

Yükümlülükler Üzerine adlı metninde süreci şöyle anlatır:

“Bana öyle geliyor ki, Herodotus’un anlattığı gibi sadece Medler arasında değil, aynı zamanda atalarımızın arasında da yüksek ahlaklı insanlar adalet işlesin diye kral yapılmıştır. Nitekim savunma gücünü yitiren yığınlar, daha güçlü olan kişiler tarafından bastırıldığında, korunma amacıyla erdeminden emin oldukları bir adama sığınır, o da bu zayıf insanları yapılan haksızlıklara karşı korur ve yüksek ile aşağı sınıftan insanları hak eşitliğini gözeterek bir arada tutmak için onları adil koşullar oluşturarak yönetirdi. Devlet yasası oluşturma ile kral atamanın mantığı aynıdır. Yasa daima eşitliği gözetmelidir, aksi halde o yasa olamaz. İnsanların hakkı adil ve iyi bir adam tarafından güvence altına alındığında insanlar bununla mutlu olabiliyordu. Ancak böyle bir durum ortadan kalkınca, herkese her daim tek ve aynı sesle seslenen yasalar bulundu.”¹⁴²

Buraya kadarki kısımdan Cicero’nun sadece Aristoteles ile değil genel olarak yaşayan yasa fikrinin tarihi ile kendi arasında barındırdığı kimi ortak temaları görmek mümkündür. İlki yazılı yasanın yönetimi ve kralın yönetimi arasında bir ayrıma gider. Yasaya ya da krala ihtiyaç duymamızı aynı nedene bağlar: adaleti gerçekleştirmek. Fakat eşitliği gözetken yasalar aslında adil kralların eksikliğinden doğmuştur. Burada bir öncelik sonralık ilişkisinden bahsedebiliriz. Dahası kralın yasa yerine geçebildiğini de kolaylıkla çıkarabiliriz. Hatta yaşamının bir tür yasa olarak da anılabileceğini ifade eder.

“[52] Kuşkusuz devlet erdemle yönetildiğinde, bundan daha görkemli ne olur? Tabii başkalarına buyurmakta olan kişi, hiçbir arzuya köle değilse ve vatandaşları için oluşturup onları <uymaya> çağırdığı yasalari kendi de tümüyle kucaklamışsa? Böyle biri kendisinin uymadığı yasalari halka dayatmaz, **aksine yaşamını vatandaşlarının önüne yasa diye koyar**. Eğer böyle bir lider her şeyi doğru bir şekilde idare edebilseydi, daha fazlasına ihtiyaç duymazdı, herkes en iyinin ne olduğunu görüp üzerinde uzlaşabilseydi, kimse seçilmiş liderler aramazdı.”¹⁴³

İkincisi bunun soykütüğü hakkında tıpkı Goodenough’un NeoPisagorcu yazarlar üzerinden yaptığı gibi Pers kökenini önerir. Farklı olarak bunun Roma’nın Erken Dönem Krallık devrinde de olduğunu savunur. Üçüncüsü Zeus-çoban analogisi üzerinden *mimesis* konseptini benimser. Dahası kralların Tanrı’yla yakınlığı Romulus örneği üzerinden de ifade edilir. Kralların aldığı ünvanlar şöyledir: baba (*pater*), vatanın koruyucusu (*patriae custos*), tanrı (*deus*)¹⁴⁴. Dördüncü bir nokta ise hem Archytas ile hem de Aristoteles ile Cicero arasın-

sükûnetinin ve huzurunun korunması olarak tanımlanır. Born, s. 131.

142 Cicero, (Terc. Cengiz Çevik), *Yükümlülükler Üzerine*, 5. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 87, II. Kitap, XII, 41-42.

143 Cicero, *Devlet Üzerine*, s. 143, I. Kitap, XXXIV, 52.

144 Cicero, *Devlet Üzerine*, s. 150 ve 151, I. Kitap, 64. Ayrıca Born, s. 135. *Deus* sıfatı için ise ayrı bir açıklama yapmak iyi olacaktır. Hemen Cicero’dan sonraki dönemde ve özellikle *Dominatus* devrinde yaygın bir şekilde krallar için bu sıfat kullanılacaktır. Recai Galip Okandan, *Umumi Hukuk Tarihi Dersleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1951, s. 383, 384 ve 432.

daki paralelliği ortaya koyar. Bu magistralar hakkında bir pasajdır. Romalı düşünür toplumu yönetenlerin yasalar gibi olması gerektiğini söyler; yani kişisel husumetten değil, adalete göre yönetmelidirler. *Yasalar*'da, Yunan düşünürlerinin ifadelerine en yakın paralellikte olan kısım yer alır. “Peki, magistratus’un yasalara uygun olan, doğru ve yararlı şeyler buyurup dikte etme yetkisi olduğunu görüyorsun. Dolayısıyla, nasıl ki yasalar magistratus’lara buyuruyorsa, magistratus’lar da halka buyurur; doğru bir şekilde denebilir ki, **magistratus konuşan yasadır, yasa da dilsiz magistratus.**”¹⁴⁵ Bu ifade genellikle Archytas’a paralel şekilde okunmuştur¹⁴⁶. Nitekim Archytas’ın *Stob. 4.1.135*. fragmanı hatırlanırsa “Yasalardan canlı olan (yaşayan) kraldır (νόμων δὲ ὁ μὲν ἐμψυχός βασιλεύς), cansız olan ise yazılı olandır.” ifadesi ile Cicero arasındaki uyum kolaylıkla görülebilecektir. Dahası Archytas’ta hemen fragmanın devamında *magistralardan* bahseder. Bu da benzerliğe katılan unsurların sayısını arttırmaktadır. Oysa Archytasçı paralellik inkâr edilemez olsa da asıl benzerliğin *Nikamakhos’a Etik*’te yer alan “Bunun için anlaşmazlık olduğu zaman yargıca başvurulur; yargıca gitmek de adalete gitmektir, nitekim yargıç canlı adalet gibi olmak ister.” düşünceleri ile Cicero fragmanın organik yapısı benzerdir. İkisi de yargıcın görevlerinden söz ederken adil olmaları gerektiğini ve bunun canlılık (konuşmak gibi) unsurlarıyla analogilerini pekiştirirler. Burada yargıcın konuşuyor olması da canlı oluşu da adaleti dikte etmeleriyle ilişkilidir. Bu ikisi arasındaki uyum bir tesadüfün eseri gelişmemiş, süreklilikleriyle sağlanır. Cicero, yukarıda bir kısmına işaret edilen Helenistik siyaset teorisi terimlerini sıklıkla kullanmaktadır. Başta Caesar ve Pompey olmak üzere bazı Romalılar, prensliğin alınmasından önce bu ünvanlardan bazılarıyla onurlandırılmışlardı. Cicero’nun bundan bihaber olması pek mümkün değildir. Suentonius aktardığı Juluis Caesar’ın kendi sözlerini yasa gibi değerlendirmesi bu hususu kuvvetlendirir. Born’un veciz ifadeleriyle “Hukukun cisimleşmiş hali olarak kralın şahsı devletti ve bu nedenle devlet onda vücut bulmuştu.”¹⁴⁷

145 Cicero (Terc. Cengiz Çevik), *Yasalar Üzerine*, 4. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 68, *III. Kitap, II. Bölüm*.

146 Born, s. 134. Bunun yanında Tussay *lex loquens* (konuşan yasa) deyiminin eşi benzeri görülmemiş uygulaması nedeniyle, Cicero’nun büyük olasılıkla bir Yunan kaynağını gevşek bir şekilde takip ettiğine inanır. Cicero’nun yasaları ile Platon’un *Yasalar*’ı arasında güç bir bağ olduğunu fakat Cicero’nun bu kullanımının Platoncu olmadığını vurgular. Bu sebeple Tussay, bu aktarım için Archytas ile bağlantı kurmanın mantıklı olduğunu düşünür. NeoPisagorcu *pseudo* metinlere erişimi olduğundan ve bu yazım geleneğinin bir yeniden yorumu olduğu fikrini savunur. Daha sonra bu fragmanın Philo’ya etkilerini tartışır. Kanaatimce yukarıda da belirttiğim gibi bu metinlerin yanında Cicero’nun Aristoteles ile paralelliği gözden kaçırılmaktadır. Platon konusunda Tussay ile hemfikir olsam da Cicero’nun bu kullanımı Aristoteles’ten almış olma ihtimali daha yüksektir.

147 Born, s. 136.

Özetle, *Devlet Üzerine* ve *Yasalar* eserlerinde devletin başındaki kişinin kişisel nitelikleri, özellikle de bilgelik ve adalet büyük önem taşır. Bunlar aracılığıyla yönetici yasa ile özdeşleştirilir. Helenistik krallığa ait terimleri ideal devlete referansla kullanır. Cicero'nun elinde bu fikre ulaşabileceği çok sayıda eser vardır. Bu malzemenin en azından bir kısmıyla bile (Archytas ve Aristoteles gibi) yaşayan yasa fikrinin bilincindedir. Nihayet bunu benimseyerek siyaset felsefesinin diğer ilkeleri arasına kattığını inkâr edilemez bir şekilde göstermektedir¹⁴⁸.

D. Philo

Cicero'dan sonra konu hakkındaki en önemli tanıklardan biri İsa'nın da çağdaşı İskenderiye'li Philo'dur. Hatta onsuz yürütülecek bir çalışmanın kapatılması güç bir eksiklikle malul olacağı söylenebilir. Nitekim Philo yaşayan yasa düşüncesiyle detaylı olarak ilgilenmiş ve ayrıca bu konseptin teolojiyle ilişkisini de inşa çabalamıştır. Fikrin soy kütüğüne sunduğu kaynak ve anlam zenginliği dolayısıyla Philo daha detaylı bir araştırmayı hak eder. Bu sebeple, aşağıda fikirlerinin askıda kalmaması ve zihnine daha iyi nüfuz etmek adına biyografisine de kısaca yer verilecektir.

Philo, İskenderiye'nin seçkin Yahudi ailelerinden birinin üyesidir. Ayrıca Roma imparatorluk ailesiyle özel ilişkileri tarih metinlerinde yer almaktadır. Bu aile Yahudi halkının önemli soylarından biri olan Herodianların da akrabasıdır. Bu değerli soyağacına rağmen, Philo'nun kendisine dair çok sayıda kanıt yoktur. Genellikle doğumu M.Ö. yirminci yıla tarihlenir. Ailesiyle ilgili bazı veriler dikkate alınırsa bu tarihlendirme mutlak değildir. Philo'un ağabeyi İskender, Roma hükümeti adına vergi toplayan memurlardan biridir. Ayrıca İmparator Claudius'un annesi Antonia'nın Mısır'daki mülklerine kâhyalık yap-

148 Born, s. 137. Benzer bir husus Martens tarafından da ifade edilir. Cicero ve Seneca gibi düşünürler yaşayan yasa fikrinin sürekliliğine katkı sunarlar. Martens, s. 167. Öyle ki o, orta çağ boyunca kullanılacak bir ünvanın da savunucusudur. Bu *princepsten* başkası değildir. “Roma devletinin hâlihazırda bulunan durumunu batan bir gemiye benzetir ve Platon'un gemi-kaptan, analojisinde olduğu gibi üstün değerlerden pay almış bir yöneticinin göreve gelmesi gerektiğini düşünür. Cicero için bu yönetici *princepstir*, birinci yurttaştır. Ayrıcalıklı ve özel bir yurttaş türüne işaret eden *princeps* kararlılık, ciddilik, ruh dinginliği gibi erdemleriyle diğer vatandaşlardan ayrılır. Yüce bir vatandaş olarak *princeps* devletlerde gerçekleşmesi kaçınılmaz bozulmaları, değişimleri öngörür ve iyi bir kaptan gibi devletin rotasını doğruya yönlendirir. Dahası erdemleriyle cumhuriyetin hizmetinde bulunduğu için birinci yurttaş sıfatını taşımaya hak kazanmıştır. Birinci yurttaş yönetimi, keyfi olmayıp aksine cumhuriyetin mevcut kurumları arasında bir denge unsuru hâlini almalıdır. İşte bozulan durumu tamire ehil kişi erdemli, saygı duyulan, öğütlerine itibar edilen, otorite (özellikle manevi anlamda) sahibi bir hükümdardır. O, geri kalan bütün vatandaşlara kendini ayna olarak sunacak, zekâsının ve hayatının parlaklığını onlara yansıtacak güneştir.” Eryiğit, s. 85. Burada güneş analogisinin de NeoPisagoreci doksografi geleneği ile örtüşmesi dikkate şayandır.

mıştır. Varlıklı ve son derece saygın bir iş adamı olduğu konusunda tarihçiler hemfikirdir. Sadece bu vazifeleri bile onu İskenderiye aristokrasisine ve yerel Yahudi halkının liderleri arasına yerleştirmek için yeterlidir. Oldukça yüksek meblağdaki bir serveti yönettiği kaydedilmiştir. Hatta İskender yukarıda zikredilen malvarlığı sayesinde Kudüs'teki mabedin dokuz kapısına altın ve gümüş kaplamaları yaptıran kişidir. Tüm bu örnekler İskender'in en azından aile reisi olarak, en büyük çocuk olarak hareket ettiğine delil sayılabilir. Nitekim aile serveti üzerindeki bu yetki ve genel olarak resmî görevlerin tamamının aile adına hareket edecek kişiye verileceği yahut devredileceği düşünülürse bu durum daha çok kesinlik kazanır. Bu nedenle Philo büyük olasılıkla M.Ö. 13-10 yılları arasında ikinci bir oğul olarak dünyaya gelir. Kardeşlerine verilen Roma yurttaşlarının taşımaya layık görüldüğü isimler ve kardeşlerin bulundukları mevkiler, edindikleri onur görevleri, ailenin ya İskenderiye'de bulundukları sırada ya da henüz şehre gelmeden önce Roma vatandaşlığına sahip oldukları lehinde bir karinedir¹⁴⁹.

Tussay'a göre Philo'nun hayatına dair en sağlam kanıtlar Caligula'nın tahta çıkmasıyla birlikte İskenderiye'deki Yahudiler üzerindeki baskının (sinagoglara yerleştirilen Caligula resim ve heykelleri, Yahudilerin vatandaşlıktan çıkarılması, sürgün edilmeleri ve bir tür pogrom) azaltılması ve özgürlükleri için imparatora gönderilen elçilik vazifesini yürütmesine dairdir. Caligula öldürülene kadar Roma'da bulunur. Buradan tekrar İskenderiye'ye dönüp dönmediği ise bilinmemektedir. Hayatı hakkındaki belgelerin azlığına rağmen hakkında şunları biliyoruz: Kilise Babaları tarafından el üstünde tutulmuş, 36 risale yayımlamış, Antik Yunan düşüncesini teolojik bir perspektifle reforma çabalamış ve kutsal kitapta ki düşüncenin pagan düşüncesine üstünlüğünü kanıtlamaya çalışmıştır¹⁵⁰.

Bu 36 risalenin bir kısmı onun felsefesini ve felsefe bilgisini de iyi bir şekilde ortaya koyar. Tussay'ın de veciz şekilde ifade ettiği gibi: "Philocu külliyatta çeşitli Platoncu, Aristotelesçi, Stoacı, Epikürcü ve NeoPlatoncu fikirler bulunabilir. Ancak Philo üzerindeki en büyük etki şüphesiz Platon'a aittir. Öyle ki Jerome, Yunanlılar arasında (Platon philonises ya da Philo platonises) 'ya Platon Philo'yu taklit ediyor ya da Philo Platon'u taklit ediyor.' şeklinde bir deyiş olduğunu bildirir."¹⁵¹ Elbette Philo üzerinde etkili bir diğer ekol ise Pisagor

149 Tussay, s. 109 ve 110.; Richard A. Horsley, "The Law of Nature in Philo and Cicero," *The Harvard Theological Review*, Cilt 71, Sayı 1-2, 1978, s. 52.

150 Tussay, s. 111 ve 112. Chesnut, s. 1328, 1329 ve 1330. Dahası Vatter, Philo'nun Yunan felsefesini vahiyle sentezlediğini, Platon ve Aristoteles gibi düşünürleri bir din adamına çevirdiğini ayrıca dini etkiyle birlikte yeni bir doğal hukuk perspektifi ortaya koyduğunu ileri sürer. Vatter, s. 3, 12 ve 13.

151 Tussay s. 113.

ve NeoPisagor ekolüdür. Öyle ki İskenderiyeli Clement, ondan iki farklı yerde Pisagorcuyu diye bahseder¹⁵². Her halükârda onun yaşayan yasa idealinin, tüm bu kaynakların beslediği bir nehir olduğunu söyleyebiliriz.

Philo'nun ortaya koyduğu çok sayıda eserinin anlamlı bir bölümü Tevrat'a ve buradaki yasa kavramına, doğa yasası kavramına, yazılı olmayan yasa ve yaşayan yasa kavramı gibi yasanın çeşitli anlamlarına dairdir. Fakat sadece üç farklı kitapta (her biri farklı patrikler için İbrahim, Yusuf ve Musa için söylenmiştir) νόμος ἔμψυχος terkinine başvurur¹⁵³. Philo yaşayan yasa ifadesini daha önce incelenen gelenekten farklı olarak dünyevi krallar için değil Patriklere, peygamberlere hitaben kullanır. Aşağıda Philo'nun hem bu ifadelerinin geçtiği hem de konuyla ilişkisi hayati olan fragmanları verilecek daha sonra bu fragmanlar detaylı biçimde incelenecektir.

On Abraham, I. 4-6:

“Şimdi bunlar, erdemleri **kutsal kitaplardaki sütunlar gibi kalıcı ve sürekli olarak kaydedilen**, yalnızca kendilerini övmek amacıyla değil, aynı zamanda tarihlerini okuyanlara öğüt vermek ve onları davranışlarını taklit etmeye yönlendirmek için de kursuz ve **hayranlık uyandırıcı bir şekilde yaşamış olan kişilerdir. Çünkü bu kişiler yaşayan ve rasyonel (rational) yasalardır** ve asıl yasa koyucu onları iki nedenden ötürü yüceltmıştır. İlki, bu şekilde verilen hükümlerin doğaya aykırı olmadığını göstermek istediği için; ikincisi de bu kitaplarda yer alan yasalara göre yaşamak isteyenlere bu yaşamın çok zor ya da zahmetli olmadığını kanıtlamak için. Çünkü ilk insanlar, yasalar yazılı hale getirilmeden önce, yasamanın yazılı olmayan ilkesine kolayca ve kendiliğinden itaat etmişlerdir. Bu nedenle, yazılı yasaların, eskilerin yaşamının bir anısından başka bir şey olmadığını, benimsedikleri eylemleri ve akıl yürütmeleri antik bir ruhla geriye doğru izlediğini söyleyebiliriz. Bu ilk insanlar, hiç kimsenin takipçisi ya da öğrencisi olmadan, ne yapmaları ya da ne söylemeleri gerektiği kendilerine bir öğretici tarafından öğretilmeden, kendi doğal dürtülerine kulak vererek, doğuştan gelen bir erdem tarafından yönlendirilerek ve doğanın kendisini, aslında olduğu gibi, yasaların en eskisi ve usulüne uygun olarak kurulmuş olanı sayarak, doğaya uygun davranışları benimsemişlerdir: Gerçekte bütün yaşamlarını yasa yapmakla geçirmişler, hiçbir zaman kasıtlı olarak kınanacak bir şey yapmamışlar, kazara yaptıkları hatalar için Tanrı'ya yakarmışlar, dualar ve yakarışlarla onu yatıştırmışlar, böylece hem kasti hem de taksirle gerçekleştirdikleri eylemler için bütün bir erdem ve refah yaşamının tadını çıkarmışlardır.”¹⁵⁴

152 Stob. 1.15.72.4 ve 2.19.100.3, Aktaran: Tussay, s. 115.

153 Tussay, s. 117 ve 122.

154 Philo (Terc. C. D. Yonge), *The Works of Philo: Complete and Unabridged*, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1993, s. 543, *On Abraham, I. 4-6*.

On Abraham, III. 16:

Bu nedenle yasa koyucular ve yeryüzündeki her devletin yasaları, özgür insanların ruhlarını iyi umutlarla doldurmak için büyük bir gayretle çalışırlar. Ancak herhangi bir tavsiye olmadan ve böyle olması emredilmeden yine de umutlu olan kişi, bu erdemi doğanın içine yerleştirdiği yazılı olmayan, kendi kendine öğretilen bir yasa ile edinmiştir.¹⁵⁵

On Abraham, XLVI. 273:

İbrahim'in kendisine olan inancına hayran kalan Tanrı, vaat ettiği armağanları yeminle doğrulayarak ona karşılık verdi ve artık konuşmaları Tanrı'nın insanla konuştuğu gibi değildi, bir dostun dostuyla olduğu gibiydi.¹⁵⁶

On Abraham, XLVI. 276:

Ulusumuzun ilk yazarı ve kurucusunun yaşamı böyledir. Kimilerinin düşüncesine göre o yasalara uyan biridir. Oysa benim gösterdiğim gibi **kendisi bizzat Tanrı'nın yazılı olmayan yasası ve adaletidir.**¹⁵⁷

On Joseph, XXIX, 173-175:

"Komplolarını kurarken onlara karşı çıkan kardeşlerin en büyüğü şöyle dedi: 'Yapılanlar için pişmanlık duymak faydasızdır. Size suçun büyüklüğünü kanıtladım ve öfkenize yelik düşmemeniz için yalvarıp yakardım, ama tavsiyemi kabul etmeniz gerekirken kötü öğütlerinize kulak verdiniz. Böylece kendi irademizin ve dinsizliğimizin ödülleri topluyoruz. Onun için kurduğumuz komplo sorgulanıyor, **ama sorgulayan Tanrı'dan ya da Tanrı'nın sözünden ya da yasasından başka bir insan değil.**'"¹⁵⁸

On Joseph, XVI, 86-88:

"Çünkü gece gündüz kırbaç altında, kelepçeler içinde ya da olası her türlü sıkıntıya katlanmak zorunda kaldıkları işkenceler ve cezalar yerine, onun bilgece sözleri ve felsefe öğretileriyle azarlanırken, öğretmenlerinin davranışları tüm sözlerden daha fazla etki yaratıyordu. **Çünkü onların önüne ölçülü yaşamını ve her türlü erdemi, usta bir işçiliğin orijinal bir resmi gibi koyarak,** ruhlarının uzun süredir devam eden rahatsızlıkları azaldıkça, geçmişleri için kendilerini kınayan ve aşağıdaki gibi sözlerle pişmanlık duyan, tamamen tedavi edilemez gibi görünenleri bile dönüştürdü: 'Ah, ilk başta bulamadığımız bu büyük nimet eskiden neredeydi? **Bakın, üzerimizde parladığında bir aynadaki gibi yanlış davranışlarımızı görüyor ve utanıyoruz.**'"¹⁵⁹

155 Philo, *The Works of Philo*, s. 544, *On Abraham*, III. 16.

156 Philo (Terc. F. H. Colson), *Volume VI*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, William Heinemann Ltd, Cambridge, Massachusetts, 1984, s. 133, *On Abraham*, XLVI. 273-275.

157 Philo, *The Works of Philo*, s. 574, *On Abraham*, XLVI. 276.

158 Philo, *Volume VI*, s. 225, *On Joseph*, XXIX, 173-175.

159 Philo, *Volume VI*, s. 183, 184 ve 185, *On Joseph*, XVI, 86-88.

On Moses I, XXVIII. 162:

“Ama belki de Musa’nın da kaderinde ulusunun yasa koyucusu olmak olduğu için, kendisi çok önceden, Tanrı’nın takdiriyle, **yaşayan ve konuşan (speaking - logikos) (νόμος ἔμψυχός τε καὶ λογικός) bir yasaydı**, çünkü bu takdir onu yasa koyucu bir makama yerleştirdi, henüz bu atamadan haberi yoktu.”¹⁶⁰

On Moses II, I. 4-5:

“Yapılması gerekeni emretmek ve yapılmaması gerekeni yasaklamak bir krala yakışır; ama yapılması gerekeni emretmek ve yapılmaması gerekeni yasaklamak özellikle yasaya aittir, böylece **kral aynı zamanda yaşayan bir yasa ve yasa da adil bir kraldır**. Ancak bir kral ve bir yasa koyucu sadece insani şeylere değil, ilahi şeylere de dikkat etmelidir, çünkü ne kralların ne de tebaanın işleri ilahi takdirin müdahalesi olmadan iyi gitmez. Bu nedenle, Musa gibi bir adamın ilk kâhinliğe sahip olması gerekliydi, öyle ki, mükemmel bir şekilde yerine getirdiği kurbanlarla ve Tanrı’ya hizmet etmenin doğru yolunu mükemmel bir şekilde bilerek, duaları olumlu bir şekilde dinleyen merhametli Tanrı’dan hem kendisi hem de yönettiği halk için kötülükten kurtuluş ve iyiliğe katılım için yalvarabilsin.”¹⁶¹

On Moses II. II.11:

“Ve kutsal yazıları okuyanlar iyi bilirler ki, bu ilkeler onun içinde doğuştan olmasaydı, Tanrı’nın yönlendirmesiyle bu kutsal yazıları asla derleyemezdi. Sahip oldukları şeylerin en takdire şayan olanını, yani, yukarıda saydığım ve tanımladığım erdemleri en açık şekilde sergileyen, ortaya koyan ve bu erdemler bizzat onun koyduğu yasalar haline gelen kişi (Musa); onları (erdemleri) kullanmaya layık olanlara (inanan kimselere) kut-sanmış ve **ruhunda saklı olan orijinal örneklerin sadık kopyalarını ve taklitlerini verdi**.”¹⁶²

160 Philo, *The Works of Philo*, s. 626, *On Moses I, XXVIII. 162*. Burada geçen ifade logikos olup, A Greek-English Lexicon bakacak olursak iki temel anlama gelmektedir. Bunlardan ilki konuşma iken ikincisi ise logos kökünden geldiği için akıl (reason) olmaktadır. Bkz. <https://artflsrvo3.uchicago.edu/philologic4/LSJ/navigate/44/1/1684/?byte=1417002> (31.10.2024). Hâl böyleyken üzerinde tam bir uzlaşma oluşmamaktadır. Fakat Tussay bunu konuşan yasa olarak çevirmeyi tercih eder ve bu kullanımın (νόμος ἔμψυχός τε καὶ λογικός - yaşayan ve konuşan yasa) eşsizliğini vurgular. Tussay, s. 123-127. Fakat hemen hatırlatmak gerekir ki yaşayan yasa literatürü ile birlikte konuşan yasa kullanımının da yalnızca Philo’ya özgü olmadığı hatırlatılmalıdır. Philo’dan önce ve sonra bu kullanım karşılaşmak mümkündür. Örneğin; Philostratus (M.S. 3. yüzyıl) tarafından kaleme alınan *Sofistlerin Yaşamı* adlı eserin *Mektup Nasıl Yazılır* adlı risalesinde, Philostratus, İmparatorluk Sekreteri olarak atandıktan sonra bazı mektuplarını uygun olandan daha tartışmalı bir üslupla, bazılarını da anlaşılabilir bir dille yazan Aspasius’a yönelik şöyle der: “Çünkü bir İmparator mektup yazarken retorik kıyaslar ya da akıl yürütme yolları kullanmamalı, yalnızca kendi iradesini ifade etmelidir; yine anlaşılabilir olmamalıdır, **çünkü o yasanın sesidir** ve anlaşılabilirlik yasanın yorumcusudur”. Bkz. Philostratus (Terc. Wilmer Cave Wright), Eunapius, *The Lives of the Sophists*, William Heinemann, London, 1922, s. 313.

161 Philo, *The Works of Philo*, s. 648, *On Moses II, I. 4-5*.

162 Philo, *The Works of Philo*, s. 649, *On Moses II. II. 11*.

İskenderiyeli Philo dokuz farklı parçada, üç farklı peygamberin hayatında yaşadıklarıyla yasa olduklarına dair örnekler bulur, onları izlenecek bir rol model olarak karşımıza çıkarır. Tüm bu örnekliklerin daha önce görmüş olduğumuz yaşayan yasa kavramından farkları ve benzerlikleri bulunur.

Philo'nun daha önce sahip olduğu düşünce yapısının kökenlerine değinilmişti. Bu köken temelde antik Yunan metinleri ve kutsal metin arasında yürüttüğü arabuluculukla yakından ilişkilidir. Daha önemlisi Philo tıpkı Archytas'ta ve sonraki düşünürlerde de olduğu gibi belli başlı sorunları tevarüs etmiştir. Bunlardan en önemlisi yazılı yasanın hiyerarşik konumu ile ilgilidir.

Yazılı yasa ile ilgili problem bir yanıyla keyfilik problemidir. Eğer yazılı yasa basitçe belirli bir toplumun uzlaşısı ise eninde sonunda bu uzlaşuya dayandığından bunun değişebilir olduğu ve mutlak olmadığı kabul edilmelidir. Doğal hukukun bir fikir olarak daha en başından karşı çıktığı temel hususlardan biri keyfi yasaların adalet ve hakiki manada hukukla nasıl ilişkilendirileceği ve yorumlanacağıdır. Burada üretilecek bir çözüm ise yazılı yasaların keyfi olma risklerini daha yüksek ve değişmez bir hukukla çözmek ihtiyacı olmuştur. Tıpkı Platon'da olduğu gibi yazılı yasalar ideal değil alternatif rejimlerin ürünleridir. Her ne kadar bunun da tali bir iyilik olduğu aşikâr olsa da yazılı olmayan yasa türlerinin (doğal, yaşayan, gelenek, dini) önemi Antik Yunan filozofları ve Philo için ortaklaşır¹⁶³. Burada Cicero'nun yazılı hukuk ve doğal hukuk arasında kurduğu ilişkiyi hatırlamak yeterli olacaktır. O, yazılı yasaların doğal hukukun bir kopyası ve taklidi olduğunu savunmuştur. “Ancak doğru bir yasa ile gerçek adaletin sağlam ve canlı bir örneğine sahip değiliz, sadece gölgelerden ve taslaklardan yararlanıyoruz. Keşke bunlara da uysak! Zira bunlar bile doğa ile hakikatin en iyi örneklerinden oluşmuştur.”¹⁶⁴ Temel bir şekilde ifade edersek Philo için de yazılı yasa ve daha yüksek yasalar arasında daha en başta bir gerilim söz konusudur. Burada yazılı yasa lehine tek şerh Tanrı'nın bizatihi yasayı kaleme aldırma istediği durumda söz konusudur.

Nitekim Philo yukarıda zikredilen fragmanların neredeyse tamamında yazılı yasa ve yüksek yasalar arasında ayırım yapmıştır: “Kendisi bizzat Tanrı'nın yazılı olmayan yasası ve adaletidir.”, “Bu erdemi doğanın içine yerleştirdiği yazılı olmayan, kendi kendine öğretilen bir yasa ile edinmiştir.”, “Çünkü ilk insanlar, yasalar yazılı hale getirilmeden önce, yasamanın yazılı olmayan ilkesine kolayca ve kendiliğinden itaat etmişlerdir.” vd. buraya kadar ki örnekler bile bu ikiliği yansıtmak için yeterlidir. Philo aşikâr biçimde patriklere yazılı yasaya uygunluğu değil onları aşan bir elbiseyi, yaşayan yasa payesini yakıştırmıştır.

163 Martens, s. xv.

164 Cicero, *Yükümlülükler Üzerine*, s. 138, III. Kitap, XVII, 69.

Bunun yanında Philo için önemli olan hususlardan biri ilk önce Cicero'da terkip olarak karşımıza çıkan doğal hukuk, doğal yasa kullanımının yaygınlaşmasıdır. Philo yüksek yasanın çeşitli türlerini de ele almıştır. Bunlardan biri de doğal yasalar, doğal hukuktur. Koester'in yapmış olduğu titiz bir incelemenin sonuçları gösterir ki: İskenderiyeli Philo'dan önce bu terkip son derece nadir rastlanır bir ifadedir. Oysa Philo sıklıkla ve felsefesinde ciddi bir yer tutacak şekilde bunu kullanır. Onun düşüncesi, doğa yasası kavramının geliştiği topraklardan biridir¹⁶⁵. Fakat bu toprakta hatta bir ağaca benzetmek gerekirse yeşeren ürün basit bir taklitten fazlasıdır. Philo bu düşüncüyü sadece beslememiş kendi aşısıyla çeşitlendirmiştir. Doğa yasası onun görüşünde daha önce hiç olmadığı kadar Tanrı fikriyle bağlantılıdır ve Tanrı burada da merkezi bir pozisyonadadır. Doğa yasası onu yaratan ve çekip çeviren Tanrı ile birlikte ele alınmalıdır¹⁶⁶.

Doğa yasası ve ilahi olanın birlikteliği dolayısıyla doğa yasası ile patriklerin yahut yaşayan yasaların ayrımının nasıl yapılacağı yahut aralarındaki varsa hiyerarşik ilişkinin nasıl kurulacağı okurun aklına bir soru olarak gelebilecektir. Philo'nun bu konuda yeterince açıklayıcı olmadığı hatırd tutularak aşağıdaki hususlar söylenebilir. Musa yasayı ilk defa ortaya koyan kişidir. Tur dağından ya da bugün pek iyi bildiğimiz şekliyle on emirden önce yasadın söz edildiğinde yazılı olmayan yasadın bahsedildiği anlaşılmalıdır. Buradan hareketle Musa öncesi peygamberlerin yahut patriklerin aslında yasanın yerini alan kişiler olduğu düşünülmelidir. Musa, yasalarıyla Tur'dan indikten sonra ise diğer yasaların artık hiyerarşi olarak sıralarını doğa yasasının en iyi taklidi olan Musa yasasına bıraktığı kabul edilmelidir. Nitekim Musa yasaları ile önceki peygamberlerin eylemleri arasında temel bir fark bulunur. Musa'dan sonra yasa onun yaşamına ve muhakemesine rağmen devamlılık arz eder. Oysa önceki patriklerin sürekli hayatları ve davranışlarıyla tebaalarını, müminlerini aydınlatmaları gerekmektedir¹⁶⁷. Tussay'ın ifadesiyle:

“Patriklerin kendileri yasadır. Mükemmel erdemli yaşamlar sürmüş ve doğru aklın emirlerini özgürce izlemişlerdir ve bu nedenle bu yazılı olmayan yasalar, yani Philonik

165 Horsley, s. 35. Dahası Cicero ve Philo doğa yasası söz konusu olduğunda benzer ifadeler kullanırlar. Örneğin hem Cicero hem de Philo hukuku yapılması gerekeni emretmek ve yapılmaması gerekeni yasaklamak biçiminde tanımlarlar. Hatta Philo “Yapılması gerekeni emretmek ve yapılmaması gerekeni yasaklamak bir krala yakışır; ama yapılması gerekeni emretmek ve yapılmaması gerekeni yasaklamak özellikle yasaya aittir.” (*On Moses II, I. 4-5.*) diyerek bunu özellikle hem krallık hem de başka rejimler için de yasa üzerinden onaylar. Genel olarak yapılması gerekeni emretmek ve yapılmaması gerekeni yasaklamak Stoacıların benimsediği ortak bir tanımdır. Horsley, s. 37 ve 39.

166 Martens, s. 85.

167 Tussay, s. 117, 119 ve 120.

doğa yasasının yaygın anlamıyla gerçekten birdir. Onların sözleri ve eylemleri Musa yasasında somutlaşır ve böylece doğa yasasının mükemmel bir kopyasını oluşturur. Bununla birlikte, Musa'nın yasası yine de doğa yasasıyla tam olarak özdeş değildir. Ancak, Musa'nın yasaları tek başına 'sağlam, sarsılmaz, değişmez, kendi doğasının mühürleriyle damgalıdır'. Pratik anlamda, Musa yasası bu sebeplerle 'doğa yasasının gerçek ve makul bir kopyasıdır' ve 'öyle olmayan yasalardan, yani Yahudi olmayanların yasalarından zorunlu olarak üstün olmalıdır.'¹⁶⁸

Buraya kadarki kısımda Philo'nun yazılı yasa, yazılı olmayan yasalardan doğa yasaları ve patrikler hakkındaki görüşleri incelenmiş olup makalenin asıl öznesi olan yaşayan yasa hususunda söyledikleri de ayrıca araştırılmalıdır.

Yazılı yasanın hiyerarşik konumunu sarsabilecek bir diğer kategori ise yaşayan yasadır. Pisagorcu terminolojiyi iyi bir şekilde uygulayan Philo Tanrı'nın velilerini (kral) yazılı yasalar ile karışıklık içerisinde görür. Kral yasanın yerine geçer hatta bizatihi yasa olur. Philo bu kişileri, yaşayan yasa idealini doğa yasasına bağlayarak güçlü kral kavramının gücünün çoğunu tüketir. Tanrı'nın en mükemmel taklidi, Philo'nun elinde doğa yasasına uyan/uygun kişidir¹⁶⁹. Philo da Archytas ile başlayan *mimesis* konseptinin sürekliliğini onaylar. Dolayısıyla burada mutlak ve keyfi bir yönetimi değil daha ziyade sınırları erdem ve doğa yasalarıyla çizilmiş bir figür görürüz. Bu kişiler tabiatları ya da özlere gereği tanrısal değildir fakat erdemi Aristotelesçi manada huy hâline getirdikleri için ve ereklere (*telosları*) iyiliğe, erdeme dönük olduğu ölçüde tanrısallaşan kişilerdir¹⁷⁰.

Bu kimseler kendilerini Tanrı'ya adayan, yaşamları ve eylemleriyle doğa yasasının kendilerinde cisimleştiği bilge kişilerdir. Bu sebeple sıradan insanlar ile Tanrı arasında bir tür arabulucu ya da şefaattçiler. Helenistik dönemin temel yapısına aykırı olarak Philo için bu figürlerin dünyevi krallar olmasına gerek yoktur. Öyle çağırılırsalar da çağırılmasalar da kraldırlar¹⁷¹. Philo ayrıca bu fragmanlarda daha önce kendine rastlanmayan bir terkip kullanır. Musa'yı nitelerken (*On Moses I, XXVIII. 162.*) onun için yaşayan ve konuşan bir yasa der. Daha önce gösterildiği üzere konuşan *magistrate* kalıbıyla Aristoteles ve Cicero'da karşılaşmıştık. Fakat Philo muhtemelen bu gelenekten beslenmiş ama bunu hakimler için değil Musa için kullanmış ve bu iki fikrin belki ortak kökenlerini de onaylamıştır. Hatta tüm bu düşüncülerin ortak bir kaynaktan,

168 Tussay, s. 121.

169 Martens, s. 90 ve 91.

170 Chesnut, s. 1328 ve 1329.

171 Tussay, s. 123. Burada Platon ve Philo arasında dikkat çekici bir benzerlik vardır. Platon da bilgeleri biz sıradan insanlar ister krallık makamında görelim ister bu payeyi onlara vermeyelim aslında doğru şekilde onlara kral dememiz gerektiğini düşünür. Platon, *Devlet Adamı*, s. 86, 293a. Benzer bir husus Philo'da da bulunmaktadır.

kayıp bir *doksografiden*, beslenmiş olabilecekleri de varsayılabilir¹⁷². Kanaatimce Tussay'ın Cicero ve Philo'yu ortak düşünmeye sevk eden kayıp metin iddiası bu hususta bir açıklama sunabilme yeteneğine sahip olsa da Aristoteles'in bu terkihi Cicero'dan önce kullandığı gerçeğini gözden kaçırmaktadır. Böyle bir kayıp eser olsun yahut olmasın Aristoteles'in farkındalığı Sokrates'in idamından sonra kamu hukuku ve siyasal rejimler bağlamında bir gelenekle ilişkilendirilmelidir. Platon ile başlayan ve daha sonra Aristoteles'in de katkı sunduğu filozof-kral ve mutlak krallık rejimi bu yazarları (Platon ve Aristoteles) doğrudan yaşayan yasa kavramının tarihine kayıp olmayan eserler bağlamında dahil etmektedir. Dolayısıyla bir *doksografi* olsun ya da olmasın konuşan yasa kullanımı Aristoteles ve Cicero kanalıyla Philo'ya ulaşmış olabilir.

Philo ile buraya kadar aktarılan yaşayan yasa idealine eserlerinde yer veren düşünürler arasında bir başka önemli paralellik ise erdemlerin ruha işlenmesi gerektiğidir. Yasalar tabletlere, sütunlara, ağaçlara ya da bir hayvanın derisine değil insanların kalplerine ve ruhlarına yazılmalıdır. Helenistik krallık teorisinde Tanrı'nın bir taklidi olarak kralın vatandaşlarını ahlaki açıdan geliştirmesi gerektiği vurgulanmıştır¹⁷³. İskenderiyeli için de bu konsept korunmuştur. “Onların önüne ölçülü yaşamını ve her türlü erdemi, usta bir işçiliğin orijinal bir resmi gibi koyarak” (...) “üzerimizde parladığında bir aynadaki gibi yanlış davranışlarımızı görüyor ve utanıyoruz.” cümleleri ya da “ruhunda saklı olan orijinal örneklerin sadık kopyalarını ve taklitlerini verdi.” cümlesi bu duruma örnek olarak sunulabilir.

Philo bağlamında yaşayan yasanın karakterini Martens çok güzel şekilde özetlemiştir:

“Yine de yaşayan yasa kavramı, en azından Musa söz konusu olduğunda, **(i)** Helenistik fragmanlarda sahip olduğu tüm anlamlara sahiptir. İdealin “krallık” ve benzersiz yönleri Philo'da kaybolmamıştır. **(ii)** Musa bir kraldı ve daha spesifik olarak, o bir yaşayan yasadır (*νόμος ἔμψυχός*). Bir kanun koyucu olmadan çok önce, o yaşayan ve konuşan (*νόμος ἔμψυχός τε καὶ λογικός*) bir yasadır. **(iii)** İyiliği (*εὐνοία* - *eunoia*) nedeniyle kraldır. **(iv)** Doğası gereği kötülükten (*μισοπόνηρος* - *misoponēros*) nefret eder ve amacı tebaasına fayda sağlamaktır. **(v)** Tanrı ile yakın bir ilişki içindedir. **(vi)** Krallık makamı Tanrı'nın ona bahsettiği bir makamdır ve bu adaleti (*δικαιοσύνη* - *dikaiosynē*) nedeniyle bahşedilmiştir. **(vii)** Tanrı'nın dostu (*κοινωνός* - *koinōnos*) olarak görülmüş ve bundan dolayı unsurlar (nesneler yahut şeyler) ona itaat eder. **(viii)** Tanrı'ya yakınlığı onu diğer insanlar için bir model haline getirir. “Güzel ve tanrısal”, olanı taklit etmek için (*μιμέομαι* - *mimeomai*). **(ix)** Tebaasının da ona öykündüğü (*ζηλωταί* - *zēlōtai*)

172 Tussay, s. 129.

173 Chesnut, s. 1329; Richardson, s. 520.

söylenir.”¹⁷⁴

Okurun da rahatlıkla fark edeceği üzere Archytas’tan bu yana yaşayan yasanın temel özellikleri neredeyse sabit kalmıştır. Ancak Philo’nun Helenistik dönem yazarlarından başka bir sebeple de Archytas’ın ilk örneğine yaklaştığı söylenebilir. Özellikle Sokrates’in idamından sonra demokrasi ve yaşayan yasa arasındaki bağın zayıfladığını gösterildi; oysa, Philo yaşayan yasaları demokrasi rejimiyle yeniden ilişkilendiren önemli bir düşünürdür. O, Roma’nın yasa-üstü kral temsillerine karşılık anayasal sınırlara bağlı olması gereken bir yönetim modeli ortaya koyar. Burada şüphesiz yönetimin hududunu belirleyen Tanrı ve doğa yasalarıdır. Her ne kadar Tanrısal açıdan bakıldığında O’nun göksel yönetimi bir tür monarşi olsa da bir kez Tanrı burayı düzenledikten sonra yaratılanların tamamı Tanrı’nın yüceliği karşısında eşit biçimde dizilirler (insanlar kendi aralarında ve diğer canlılar da kendi düzenlerinde) ve bir tür demokratik anlayış evrene hâkim olur¹⁷⁵. Musa doğa yasasını kodifiye edip insanları yönetirken, başka bir deyişle insanlara doğru ve yanlışın bilgisini işaretlerken yine de gökyüzü devletinin bir tebaasıdır ve oradaki kurallar tarafından yönetilir. Her ne kadar sıradan insanlar ona davranışlarını düzenleyen standartları sunamayacak olsa da bu standartları olmadığı anlamına gelmez. İşin ilginç yanı egemenlik kurumu bu sınırlamadan hâlâ muaftır. Ne yapacağımızı, giyeceğimizi hatta düşünebileceğimizi devlet söyler, biz devleti kayıt altına alamayız. Yasayı oluşturan bu yasa-üstü ayrıcalığa sahiptir. Yine de Philo için Musa’nın amacı keyfi bir yönetim sunmak değildir; yasa-üstü bu yönetimin nihai amacı bir demokrasi inşa etmektir. “Onları dünyanın uçlarından bir araya getirecek (...) doğanın gerçek demokrasisinin sonunda ortaya çıkacağı bir krallık kuracak, herkesin sonunda vatandaşı olduğu göksel şehirde her insan eşit olacaktır.”¹⁷⁶ Dolayısıyla Philo, Platoncu filozof-krala demokratik bir hedef verir¹⁷⁷. Platon’la birlikte rafa kaldırılan bir yaklaşımı tekrar gündeme getirir. Platon’un *Devlet*’indeki filozof-kralın aksine İbrani Devletinde kral halkın her bir üyesiyle aynı seviyeye yerleştirilir¹⁷⁸. Nihayet Philo, Cicero gibi doğa yasasının kopyasına sahip Helenistik toplulukları gerçek yasaya (konuşan ve yaşayan yasalar aracılığıyla aktarılan Tanrı’nın yasasına) ikna etmek ister. Bunu yaparken Musa’yı ve yasalarını, Antik Yunan ve Helenistik dönem düşünürlerinden

174 Martens, s. 91 ve 92. İçerideki küçük Romen rakamlarıyla yapılan numaralandırma tarafımıza aittir.

175 Vatter, s. 30; Erwin R. Goodenough. *An Introduction to Philo Judaeus*. 2. Bası, Basil Blackwell, Oxford, 1962, s. 65.

176 Goodenough, *Philo Judaeus*, s. 70. Ayrıca s. 69; Vatter, s. 32.

177 Vatter, s. 33.

178 Vatter, s. 55 ve 56.

ödünç aldığı kıyafetler giydirerek süsler¹⁷⁹.

Sonuç olarak buraya kadar yaşayan yasa fikrinin kavramsal izahatı yapıldı ve özellikle siyasal rejimler bakımından dönüşümünü incelendi. Bir sonraki başlıkta ise her ne kadar yaşayan yasa kavramını doğrudan kullanmış olsa da yaşayan yasa fikrinin çeper düşüncelerini etkilemek bakımından önemli bir isim olan ve bütün erken dönem kaynaklarını tüketmek adına Seneca'nın fikirlerine yer verilecektir.

E. Seneca

Seneca, erken *Principatus* döneminde yaşamış ve Nero'ya akıl hocalığı yapmış orta dönem Stoa filozofudur. Stoa'nın temel ilkelerini savunur ama içinde yaşadığı Roma güçlü imparatorların egemen olduğu bir coğrafya olduğundan bunun gereklerini de kabul eder. Daha önce de ifade ettiğim üzere o, doğrudan yaşayan yasa terkiibini kullanmamış fakat Roma İmparatorluğundaki önemli pozisyonu dolayısıyla bu fikrin gelişimine katkı sağlamıştır. Hocalığını ve danışmanlığını yaptığı Nero, büyük yetkilerle donatılmış bu imparatorlardan yalnızca biridir. Seneca bunun bilincinde olarak Nero tahta çıktığı gibi¹⁸⁰, Nero'yu bilgelik ve ahlak ile şekillendirmeye, ona bu reçeteyle rehberlik etmeye çalışır. Amacı, Antik Yunan ve Stoa geleneğine uygun olarak bilgi ve erdemin yönetime hakimiyetinin teminidir. Ancak Seneca, imparatoru bu değerlere yönlendirirken, onun çocukluğundan itibaren sahip olduğu mevki ve gücü göz ardı etmez¹⁸¹. Bu sebeple İmparator'a tahta çıktığında kendine bakacağı bir ayna olarak sunduğu yazısı oldukça dikkat çekici bir açılışa sahiptir:

“Bütün ölümlülerin içinden ben mi beğenildim ve yeryüzünde tanrıların görevini üstlenmek için ben mi seçildim? Ben budunlar için yaşamın ve ölümün belirleyicisiyim; her bir kişinin nasıl bir göreve ve konuma sahip olacağı benim elimdedir; talih ölümlülerin her birine ne verilmesini istediğini benim ağızla açıklar; insanlar ve kentler coşkularının sebebini benim yanıttımdan anlarlar; ben lütufkâr ve merhametli olmadıkça hiçbir yer gönencil olmaz; benim rahmetimin durdurduğu bu binlerce kılıç benim bir buyruğumla çekilecektir; hangi soyların topyekûn yok edilmesi, hangilerinin yerinin değiştirilmesi, özgürlüğün hangilerine verilmesi, hangilerinden geri alınması, hangi kralların köleleştirilmesi ve hangilerinin başının krallık şerefiyle taçlandırılması gerektiği, hangi kentlerin yıkılacağı, hangilerinin yükseleceği konusunda hüküm vermek benim işimdir.”¹⁸²

Seneca, Nero'ya onun tanrılar tarafından seçilmiş bir lider olduğunu ve insan-

179 Vatter s. 129.

180 M.S. 55-56 yılında, Seneca (Terc. Bedia Demiriş), *Hoşgörü Üzerine-Ruh Dinginliği Üzerine*, 3. Bası, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17.

181 Eryiğit, s. 90.

182 Seneca, *Hoşgörü Üzerine*, s. 29 ve 30.

lara hükmetmesi için gönderildiğini hatırlatır. İmparatorun, halkların yaşamı ve ölümü üzerinde mutlak yetkiye sahip olduğunu, insanların mutluluğu ve acılarının onun elinde olduğunu ve kaderin onun sözleriyle belirlendiğini vurgular. Seneca'ya göre, imparatorluk gücü bilgelikle birleştiğinde yönetim aydınlanmış bir karakter kazanacaktır. Bu nedenle, prensin insanlar arasında bir “yaşayan yasa” olarak varlığını reddetmez, fakat bu yetkilere ahlaki bir nitelik kazandırmaya çaba gösterir¹⁸³.

Seneca'nın temel düşünce ve motivasyonlarından biri bilgelik, akıl ve erdem sayesinde insanın tanrılarla eşit hâle geleceğine inanmasıdır. Dahası Platoncu analogiyi de sürdürür. İnsan bedeni nasıl akıl ve ruh tarafından yönetiliyorsa, bir beden olarak devlet de imparator tarafından yönetilmelidir. Seneca genç imparator Nero'nun, Roma'nın sıradan yurttaşlarını (bedeni) yönlendiren ve organize eden devletin ruhu ve imparatorluğun büyük aklı olduğunu vurgular. “Çünkü o, devleti bir arada tutan zincirdir, imparatorluğun o zihinsel yetisi uzaklaştırıldığında, kendileri için bir yük, başkaları için bir ganimet değilseler kendiliklerinden hiçbir şey olamayacak olan bu binlerce kişinin, içine çektiği yaşamsal soluktur.”¹⁸⁴ Özetle, iyi bir imparator ilahi aklın ya da *logosun* cisimleşmiş hâlidir. Bu şekilde, Tanrı dünya için neyse, dünyevi hükümdar da devlet için odur. Dolayısıyla Seneca'da aynı *mimesis* motifini kolaylıkla görebiliriz¹⁸⁵. Nitekim genel manada bilgi özel olarak bilgelik ve bilge, faniliğin kısıtlarından kurtulmanın ve Tanrı gibi ölümsüz bir varlık olarak anılmanın tek yoludur. Seneca, yalnızca bilge insanın beşerî yasalardan bağımsız olabileceğini ve her çağın ona bir Tanrı gibi hizmet ettiğini belirtir. “Sadece bilge insan soyunun yasalarından muafır, her çağ ona tanrıymış gibi hizmet eder.”¹⁸⁶ Bu sebeple imparator/lar ahlak ve bilgeliği kuşanmalıdır ki devlet ruhu ve aklıyla tebaasını, bedenini iyiye yönlendirebilsin¹⁸⁷.

183 Eryiğit, s. 91.

184 Seneca, *Hoşgörü Üzerine*, s. 35.

185 Chesnut, s. 1326.

186 Seneca (Terc. C. Cengiz Çevik), *Mutlu Yaşam Üzerine ve Yaşamın Kısalığı Üzerine*, 2. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 68.

187 Eryiğit, s. 91.

F. Gaius Musonius Rufus

Yaşayan yasa fikrinin bir başka doğrudan kullanımını tarihsel olarak Musonius Rufus'ta görmek mümkündür. *Krallık Üzerine* adlı risale Stobaeus Antolojisiinde yer almış ve bu konudaki fikirleri günümüze kadar aktarılmıştır. Bu kısmın alt başlığı ise *Kralların Aynı Zamanda Felsefe Öğrenmeleri Gerektiği Üzerine*'dir. Burada Suriyeli bir kral¹⁸⁸ Rufus'a gelip tavsiye ister ve o da felsefe öğrenmesi gerektiğini ve bunun nedenlerini açıklar. Eğer bir kralın asli vazifesi tebaasını korumak ve onlara fayda sağlamaksa; kralların neyin iyi neyin kötü olduğunu, neyin insanlara zarar vereceğini neyin merhem olacağını bilmesi gereklidir. Bunu yapabilmek için de kralın felsefe bilgisiyle kendini donatarak lehe ve aleyhe olan hususları öğrenmesi zorunludur. Bu sayede adaleti gözetebilir¹⁸⁹. Rufus için kralın sahip olması gereken özellikleri ve felsefe öğrenmesini gerektiren maddeleri şu şekilde sıralayabiliriz: **(i)** Bir kralın ilk görevi halkını korumak ve onlara fayda sağlamaktır. Bu amaçla, bir kral neyin iyi, kötü, yararlı ya da zararlı olduğunu ayırt edebilmelidir. **(ii)** Kralın tebaası arasında adaleti sağlaması gerekir. Adalet hakkında felsefi bir altyapısı olmayan bir kişinin adil olması beklenemez, bu yüzden felsefe öğrenmek adaletin doğasını kavramak için elzemdir. **(iii)** Kral hem kendini hem de tebaasını kontrol edebilmelidir. Özdenetim ve disiplin felsefeyle öğrenilir. **(iv)** Felsefe, ölüm ve başkaca zorlukların zannedildiği gibi kötü olmadığını öğreterek kişiye cesaret kazandırır. Kral hem kendi hem de tebaası için cesur olmalıdır. **(v)** Bir kral, düşmanlarına karşı argümanlarıyla üstün gelebilmeli, doğruyu yanlıştan ayırt edebilmelidir. Bu ise ancak felsefeyle mümkündür. **(vi)** Kral akıllı biri olmalı ve kendine hâkim olabilmelidir. **(vii)** Yardımsever, şefkatli ve insancıl davranmalıdır. **(viii)** Zorluklar karşısında sabırlı olmalı ve planları hakkında sebatkar olmalıdır¹⁹⁰.

Yukarıdaki listeye bilinçli olarak yaşayan yasa hakkındaki fikirlerini ekledim bu hususta ise şöyle demektedir:

“Genel olarak iyi bir kralın sözlerinde ve eylemlerinde hatasız ve kusursuz olması büyük önem taşır, eğer gerçekten de **eskilere görüldüğü gibi “yaşayan bir yasa” olacaksa, iyi bir yönetim ve ahenk sağlayacaksa**, kanunsuzluğu ve anlaşmazlığı bastıracaksa, **Zeus’un gerçek bir taklitçisi ve onun gibi halkının babası ola-**

188 Klassen'e göre kralın adı zikredilmediği için karşılaşmanın gerçekleşme ihtimali Rufus'un bunu kendine itibar kazandırmak için kaleme almış olduğu ihtimalden daha kuvvetlidir. Klassen, s. 64.

189 Musonius Rufus (Terc. Cora E. Lutz), “Musonius Rufus: The Roman Socrates”, (VII, *That Kings Also Should Study Philosophy*), *Yale Classical Studies*, Cilt 10, Yale University Press, New Haven, 1947, s. 61.

190 Lutz, ss. 61-67. Benzer bir liste Klassen tarafından da verilir. Kıyaslamak için bkz. Klassen, s. 64 ve 65.

caksa. Ama üstün bir doğaya sahip olmayan, mümkün olan en iyi eğitimi almayan ve bir insana yakışan tüm özelliklere sahip olmayan biri nasıl böyle bir kral olabilirdi? ... **Kendi adıma, iyi bir kralın doğrudan ve zorunlu olarak bir filozof, filozofun da bir kral olduğuna inanıyorum.**¹⁹¹

Bu pasajda en dikkat çekici hususlardan biri Rufus'un eskilere görüldüğü gibi diyerek yaşayan yasa hakkındaki fikirlerinin orijinal olmadığını itiraf etmesidir. Rufus'a gelindiğinde bu fikrin zaten yaygın olduğu ve eski bir kullanıma sahip olduğu kabul edilmelidir. Elbette M.S. 1. yüzyılda bunun bilinen bir kavram olduğunu görmek ilginçtir¹⁹².

Musonius'un bu fikri hangi kaynaklar aracılığıyla edindiğini doğrudan bir atıfla görme şansı bulunmamıştır. Fakat yine de açık seçik bir kullanım mevcuttur. Dahası kavramlaştırmanın genel bir kabul gördüğü izlenimi verir. Bu sebeple onun olası kaynakları hakkında yalnızca fikir yürütmek gerekecektir¹⁹³.

Fragmanın dikkat çekici yanlarından biri ahenk ve uyum hususunu vurgulamasıdır. Bu konseptin Antik Yunan'da bulunabilecek ilk kaynak olan Archytas'ta da mevcut olduğu okur tarafından hatırlanacaktır. İkinci bir benzerlik ise kralın hem Zeus'un bir taklidi olması hem de Zeus'un bir baba figürü olarak ele alınmasıdır. Bunun da yine Archytas'ta görüldüğü ve baba imajının ise Neo-Pisagorcu metinlere ortak şekilde yayıldığı açıklanmıştı. Elbette adalet ve erdeme yapılan vurgu tüm bu kavramın gösterdiği tarihin içkin ortak temalardan biridir. Son olarak ayırt edici bir özellik olarak filozof-kral vurgusudur. Bu perspektif hatırlanırsa Platon ve Ksenophon tarafından savunulmuştu. Bu görüşün daha sonra Cicero ve Seneca gibi düşünürlerce Stoa sütunlarına yazılmış olması mümkündür. Buradan da yine bir Stoacı olan Rufus'a aktarılması büyük bir olasılıktır. Tussay'ın de belirttiği gibi "eskilerin" kralı yaşayan yasa olarak düşünmesine yaptığı açık vurgu Rufus'un bu literatüre hâkim olduğu manasına gelmelidir. Hatta burada Arşitas'ı ve NeoPisagorcuları aklında tutarak bu metni kaleme aldığı iddiasını da güçlendirir¹⁹⁴.

Musonius için bu terimin kesin anlamı ise "Kralın bizzat kendi ülkesinin anayasası olduğu, kendisine bağlı yerel yönetimlerin yasalarının nihai olarak onun iradesi tarafından şekillendirildiği ve ifade edilmesi gerektiği, (...) Helenistik dünyanın giderek her şeyden daha çok istediği şeyi, Tanrı'nın dinamik ve kişisel bir vahyini ileterek tebaasının günahlarından kurtarıcısı olduğu"¹⁹⁵ şeklinde

191 Stobaeus, 4.7.67.94 vd. Aktaran: Lutz, s. 65.

192 Bu durum krallar için ifade edilen yaşayan yasa kavramının M.S. 1. yüzyılda geçerli olması gerektiğini ve Helenistik dönemde uzun süredir kullanıldığını kanıtlamaktadır. Martens s. 47.

193 Martens, s. 44.

194 Tussay, s. 90.

195 Klassen, s. 68.

verilebilir. Ancak hem Musonius hem de Hristiyan çağdaşları, bir davranış rehberi olarak yasanın canlı biri tarafından güçlendirildiği ihtimalini diri tutmuşlardır. Yasaya hayat veren ve böylece takipçileri için yasayı gerçeklik formuna büründüren bir kral, bilge ya da otorite figürünü aktarır¹⁹⁶.

G. Plutharkos

Erken İmparatorluk döneminde yaşayan yasaya dair siyaset felsefesinin en ünlü düşünürlerinden bir diğeri de Orta dönem Platonculardan Plutharkos'tur. O hem Nero ve Caligula gibi kuvvetli ve aşırı imparatorları sınırlandırmaya çalışmış, hem de ilahlık iddialarını zayıflatmak, Tanrı'nın oğlu gibi göstermek isteyen kişilerin elinden bu imparatorları kurtarmak istemiştir. Her ne kadar kralların tanrısallaştırıldığı sembolleri gördüğünde alay etse de ilkesel olarak Stoa geleneğiyle uyumlu biçimde bilgi ve erdem sayesinde kişilerin ilahileşebileceğini de kabul eder¹⁹⁷. Stoa Okulu ile benzer temalar taşıdığı gibi NeoPisagorcu yazarlarla da şu hususlarda ortaklaşır: Bilge bir kral Tanrı'nın *mimesidir*, kendini ve tutkularını kontrol etmeli, *logos* (akıl) tarafından yönetilmelidir, yurttaşların önünde onlara tutulan bir aynadır ve nihayet yaşayan bir yasadır¹⁹⁸. Bunun ayrıca Rufus ve Seneca ile de paralel olduğu kolaylıkla görülecektir.

Plutharkos'a göre insanların ilk bakışta uhrevi olanla kurduğu ilişkiyi anlamının biri olumsuz biri de olumlu iki yolu bulunur. Gereksiz bir ilahlaştırmayı reddederken, erdemli ve *logos*tan pay alan bir yönetimde bu aşkınlığı onaylar. İyi bir kral, ilahi *logos*un kendi zihnine yerleştiği kişidir. Böylece kendisi yaşayan bir *logos* (*ἐμψυχος λόγος empsychos logos*) hâlini alacaktır. *Logos* onun

196 Klassen, s. 71.

197 Chesnut, s. 1322.

198 Roskam, *How to Date the Timeless*, s. 125. Bu paralellikler hakkında ayrıca bkz. "Plutarkhos'un daha önceki sözde Pisagorcu geleneğe aşına olduğunu ve ona dayandığını göstermektedir. Böyle bir sonuç elbette daha az aceleci değildir, ancak a priori olarak mantıksız da değildir." Roskam, *How to Date the Timeless*, s. 130. Roskam'ın önerdiği bir diğer benzerlik ise Platon ile kurulur. Aşağıda sunduğumuz fragmanların da göstereceği gibi Plutarkhos'un fragmanları Platoncu siyaset felsefesi ile paralel okunmalıdır. Aslında Plutarkhos Platoncu filozof-kral düşüncesini kendi dönemine uyarlar. Dahası bu eser, Plutarkhos'un filozof modeli; hükümdarı eğitmek, onun ahlaki gelişimine katkıda bulunmak ve böylece hükümdarın şahsında tüm topluma fayda sağlayarak kendi yararlılığını en üst düzeye çıkarmak için siyasete katılmaya ikna etmeye çalışır. *Eğitimsiz Bir Hükümdar*'a eserinde olduğu gibi *En Gerekli Olan Prenslere Filozofların Münazarası* eserleri benzer temalara değinirler ve tıpkı Seneca'da ve Rufus'ta olduğu gibi benzer bir noktaya odaklanırlar. Bu Platon ve Ksenophon'un öğütlediği filozof hükümdar düzenidir. Dahası Roskam'ın kurduğu bu paralellik benim Rufus ve Platon'dan beslenen gelenek arasında kurduğum bağa da dolaylı bir kanıt sağlar. Benzer bir yorumu o Plutharkos için yaparken bizlerin de Rufus için yapması anlaşılabilir. Roskam, *How to Date the Timeless*, s. 130. Dikkat çekici bir diğer nokta ise yalnızca Platon geleneğinden beslenen düşünürlerin neredeyse tamamının demokrasi değil monarşi yanlısı olmalarıdır.

zihninde konuşan bir ses olarak hükümdarlığının vazifelerini hatırlatmalıdır. Tebaasının kurtuluşunu sağladığı gibi aynı zamanda bir rol model olarak sürekli karşılarında bulunacaktır. Eğer adalete uygun yönetir, erdemli ve ölçülü bir yaşam sürerse Tanrı'nın bir sureti hâline gelebilirdi¹⁹⁹. Özetle o, Helenistik kutsal krallığın aşırılıklarına ve sapkınlıklarına karşı mesafeli olmasına karşın, Roma hükümdarlarının insanlar arasında bir tanrı olduğunu da (*deus noster*) kabul eder. Gerçekten de erdemli bir imparator tıpkı güneşin ilahi imgesi gibi ilahi sayılmalıdır ve adaletin görünür yansımasıdır. Böylece göksel *Logos* ya da *Nomos*, yeryüzü devletini tanrısal bilgelik ve erdemle yöneten bir insanın ruhuna yerleştirilmiştir²⁰⁰.

Bu genel açıklamalardan sonra Plutharkos'un bu kavramın analizini yapabilmeyi sağlayan *Eğitimsiz Bir Hükümdar (Ad principem ineruditum, 779d-781a)* metni incelenebilir.

“Hükümdar önce kendisi üzerinde kontrol sağlamalı, ruhunu düzenlemeli ve karakterini inşa etmeli, ardından tebaasını kendi modeline uydurmalıdır. Kendi üzerinde hüküm süremeyen, başkalarını da hüküm altına alamaz; kültürsüz biri hocalık yapamaz, düzensiz biri düzen kuramaz. Kendi içinde hiçbir kuralı olmayan kişi, başkalarına kural koyamaz. (780bc)

O halde bir prensi yönetmeye kimin gücü yetecektir? Hiç kuşkusuz yasa; (Pindar'ın dediği gibi) ‘tüm ölümlülerin ve ölümsüzlerin kralı olan yasa’, kitaplarda yazılı olmayan, tahta ya da taş üzerine kazınmamış olan ama yaşam dolu bir şekilde içinde barındırdığı onu izleyen ve zihnin yönetimsiz kalmasına asla müsaade etmeyen **yaşayan yasa (νόμος ἐμψυχός)** ile bir hükümdar olacaktır.” (780c)

Yöneten kişi, her şeyi emreden **Tanrı'nın imgesidir**. Böyle bir hükümdar, heykeltıraşlar Phidias, Polykleitos veya Myron gibi sanatçılara ihtiyaç duymaz. Fakat erdemle **Tanrı'nın imgesi olarak kendini biçimlendirir** ve böylece herkesin en çok hoşuna giden ve en çok hayran kaldığı Tanrı'nın imgesini yaratır. (780ef)

Çünkü Tanrı, gücünün ve görkeminin açık göstergeleri olarak güneşi ve ayı gökyüzüne yerleştirdiği gibi, **Tanrı gibi en doğru yasaları koyan, onun temsilcisi ve vekili olan bir prensin görkemi de yeryüzünde göz kamaştırıcıdır**. (780f)²⁰¹

Plutharkos için önceki gelenekle benzer olarak temelde şu hususlar ileri sürülebilir: O da hükümdarın önce kendi üzerinde egemen olmasını daha sonra tebaasını yönetebileceğini ileri sürer, yönetici Tanrı'nın bir *mimesisidir*. Bu

199 Chesnut, s. 1323.

200 Chesnut, s. 1324.

201 Çeviriler iki kaynak esas alınarak yapılmıştır bunlardan ilki: Plutarch (Terc. Bernadotte Perin), *The Complete Works of Plutarch, To An Uneducated Ruler*, Delphi Classics, East Sussex, 2013, ss. 2960-2965, 779d-783b. İkinci ise Roskam, *How to Date the Timeless?*, ss. 127-130. kısımlarıdır. İnternet erişim için bkz. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0326%3Asection%3D1> (31.10.2024)

taklidin esas unsuru erdemidir. Bunun yanında Plutharkos'un M.Ö. dördüncü yüzyılda ifade edilen kavramsallaştırmayı iyi bildiğini kolaylıkla görebiliriz. Ancak o kendi sesini katarak bu konu hakkında bir şeyler söylemeye isteklidir. Dikkat çekici olan bir tür yazısız yasa olan yaşayan yasa terkiibini kullanırken aynı zamanda bunun diğer taş levhalara ya da kitaplarda yazılı olmayan yasalara gönderme yaparak açıklar ve süreç boyunca yazılı yasa ve diğerleri arasındaki ayrımı vurgular. Nihayet hükümdarı doğrudan bir yaşayan yasa olarak görmez. Bunun yerine canlı aklın yasası (*ἔμψυχος λόγος*) tarafından yönlendirilen ve kendisinde bunu yaşatarak yasa hâline gelen bir hükümdardan bahseder. Dolayısıyla Plutharkos'un fragmanları bu hususta daha titiz ve daha dikkatlidir. Doğrudan bu payeyi yöneticilere vermekten çekinir. Burada içerisinde yaşadığı Roma tecrübesinin onu detaycı davranmaya sevk ettiği savunulabilir. Daha önce değinilen İskender'in Cleitus'un öldürülmesi hadisesi hatırlanırsa onu teselli etmeye çalışan filozof, İskender'e kendisinin canlı bir yasa ve adalet olduğunu hatırlatmıştı. Plutharkos'a göre bu öğüt İskender'i teselli etse bile aynı zamanda daha fevri bir yönetim sürmesine de neden olmuştur. Bu sebeple onun hükümdarlara doğrudan yaşayan yasa demek yerine yaşayan bir akıl (*logos*) olduğunu hatırlatması incelikli bir yaklaşımdır ve amacı yöneticileri aşırılık ve sapkınlıklardan uzak tutmaktır. Nihayet yaşayan akıl denilse de imparatorun yasanın cisimleşmiş hâli olarak algılanacak olması değişmez tek farkla ki artık imparatorun emirlerinin ve kararlarının arkasında Stoa'nın imparatorları vasata çekmeye çalıştığı akıl, erdem ve felsefenin bilgeliği bulunur²⁰².

Plutharkos'un iki kaynaktan ciddi biçimde etkilendiği görülmektedir. Bunlardan ilki Platon çizgisi iken bir diğeri yine anlamlı benzerliklerin bulunduğu NeoPisagorcular ile birbirlerine bağlandıkları Arcyhtasçı malzemedir. Buna bağlı gelişen iki sonuç vardır. Birincisi Plutharkos, Platon'un fikirlerini kullanırken onu döneminin ihtiyaçlarıyla revize etmiştir. İkincisi ise sözde Pisagorcu yazarlar ile kurulacak bağ Archytasçı fikirlerin bu döneme gelene kadar kaybolmadığını, gözden düşmediğini ve zamana direnebildiğini gösterir²⁰³.

Nihayet burada sonuca katılabilecek birkaç hususu makalenin kapsamını da çok aşmadan belirtmek gerekirse, sürecin kesinlikle Plutharkos ile son bulmadığı söylenebilir. Pek çok Hristiyan düşünürü ve devamında ise Doğu Roma İmparatorluğu bu payeyi tıpkı batılı öncülleri gibi kullanmıştır. Kısaca bunlara değinmek başkaca çalışmalara bu kökenleri inceledikten sonra yol gösterebi-

202 Roskam, *How to Date the Timeless?*, s. 135. Goodenough'un da isabetli şekilde belirttiği gibi burada *logos* ve *nomos* birbiriyle yer değiştiren kavramlar hâlini almıştır. "Yaşayan yasa kavramı *Logos* ile tamamen özdeşleştirilmiştir. Gerçek kral evrensel *Nomos*'un cisimleşmiş temsildir ve bu hâliyle *Logos*'un cisimleşmiş temsildir. Goodenough, s. 95.

203 Roskam, *How to Date the Timeless?*, s. 136, 137 ve 138.

lecektir. Nitekim bu sayede *Giriş* kısmında belirttiğimiz devamlılığın da bir delilini sunabilmek imkânı bulunmaktadır.

Örneğin Clement *The Stromata* adlı eserde iki yerde ve *Instructor* adlı eserinde bu konu hakkında şöyle söyler:

“Şimdi Musa, daha etraflı söylemek gerekirse, iyi huylu Söz tarafından yönetilen canlı bir yasaydı.”²⁰⁴ (*Strom. 1.26.167-168*)

“Elealı yabancı, kral ve devlet adamının yaşayan bir yasa olduğunu söyler. Yasayı yerine getiren, Baba’nın isteğini yapan, Matta 21:31 yüce bir sütuna yazılmış ve görme gücüne sahip olan herkese tanrısal erdemin bir örneği olarak sunulmuştur. Yunanlılar, Lacedæmondaki eforinin tahta üzerine Yasa’nın yazılı olduğu sütunlarını bilirler. Ama benim yasam, yukarıda da söylendiği gibi hem asil hem de canlıdır ve doğru akıldır.”²⁰⁵ (*Strom. 2.4.18.4-19.3*)

“Söz’ün yasaları (akıl yasaları) böyledir (teselli edici sözler Rabbin parmağıyla taş levhalara değil, insanların yüreklerine yazılmıştır, ancak bu yüreklerde bozulmadan kalabilirler. Bu nedenle yürekleri taştan olanların levhaları, çocukların imanı yumuşatılmış yüreklerle kazanılsın diye kırılmıştır.”²⁰⁶ (*The Instructor, 3.12.94.1.1-4.*)

Bir diğer kilise babası ise Clement’ten açıkça etkilendiğini bilebildiğimiz Eusebius’tur²⁰⁷. Fakat onun yaşayan yasa kullanımının çok daha mesiyani bir kullanım olduğu söylenmelidir. “Her şeyde var olan ve her şeye yayılan tek bir canlı aktif yasa ve akıl tarafından, tek bir bilge bağ ile Tanrı’nın Sözü ve O’nun yasası tarafından birleştirilmiş ve bağlanmıştır.”²⁰⁸ Benzer şekilde Lactantius “Çünkü yeryüzünde güzel ve doğru ahlak bulunmadığından, yeni bir isim koymak ve tapınak kurmak için sözleri ve örneğiyle yeryüzüne gerçek ve kutsal ibadeti yayabilecek, yaşayan yasa olarak bir öğretmen gönderdi.”²⁰⁹ diyerek bu mesiyani kültürü beslemiştir. Hatta John Chrysostom Philo’dan farklı olarak yalnızca patrikleri değil havarileri de yaşayan yasa olarak nitelendirmiştir. Dahası havariler yanlarında tabletlere kazınmış olarak yasaları tutmak zorun-

204 Clement (Terc. William Wilson), *The Writings of Clement of Alexandria* Christian Library, Cilt 4, Clement of Alexandria Cilt 1, T. and T. Clark Edinburgh, s. 461.

205 Clement, *The Stromata*, Kitap II, Bölüm IV, <https://www.newadvent.org/fathers/02102.htm> (31.10.2024).

206 Clement, *The Writings of Clement of Alexandria*, s. 337 ve 338. <https://www.newadvent.org/fathers/02093.htm> (31.10.2024).

207 Nitekim kütüphanesinde *The Stromata*’nın 8 cildinin tamamı ve Philo’nun *İbrahim Üzerine* adlı metni bulunmaktadır. Tussay, s. 135.

208 Eusebius of Caesarea (Terc. W. J. Ferrar), *Demonstratio Evangelica*, 1920, Kitap IV, Bölüm II, https://www.tertullian.org/fathers/eusebius_de_06_book4.htm (31.10.2024).

209 Lactantius, *Divine Institutes*, Kitap IV (Of True Wisdom and Religion), Bölüm 25, Of the Advent of Jesus in the Flesh and Spirit, that He Might Be Mediator Between God and Man, <https://www.newadvent.org/fathers/07014.htm> (31.10.2024). Bu kısmın çevirisi başka bir eserde Cengiz Çevik tarafından yapılmıştır. Cengiz Çevik, “Policraticus’ta Yasanın Efendisi ve Kölesi Olarak Kral”, *Felsefi Düşün*, Sayı 10, 2010, s. 34.

da kalmadıklarından bir yanıyla Musa'dan üstün sayılmalıdır²¹⁰. Havarilerden sonra piskoposlara kadar bu düşüncenin sirayet ettiği vurgulanabilir. Dolayısıyla dini literatürle sentezlendiğinde yaşayan yasa kilisenin ve din adamlarının üstünlüğünün bir nişanesi hâline gelmiştir. Bu sayede okur Orta Çağ'a her ne kadar değinmek fırsatını bulamasak da papalığın bu ünvanı nasıl elinde tutabildiğine dair fikir edinebilecektir. Gregorios kendi hocası Büyük Basil için, duygusal bir söylevinde Basil'in yaşayan bir yasa olduğunu vurgulamıştır²¹¹. Bu fikrin kilise hiyerarşisi içinde hızla ve nispeten daha demokratik bir görünüm içerisinde yahut Senaca gibi düşünürlerin belirttiği gibi *cosmopolisin* üyesi ve kendini erdeme adayan kişilerce elde edilebileceğini görebiliriz. Daha sonra bu mesiyaniğin anlayış Themistius, gibi düşünürler aracılığıyla İmparatorluk tahtına kazanmıştır. Themistius'un saray ve çevresini ilgilendiren söylevlerinde νόμος ἔμψυχος fikriyle dört kez karşılaşırız ve Themistius'un hemen önce zikredilen kendine özgü konumu dikkate alındığında, bu durum imparatorluk saray ideolojisinin bir ifadesi olarak görülebilir²¹². Tussay bu ifadenin izini Pelusiumlu Isidore, Gazalı Procopius, Proclus, Olympiodorus ve nihayet İmparator Justinianus'a kadar sürer²¹³. Nihayet bu süreç prenslerin ve daha sonra modern egemenlik kuramının bölünemez, devredilemez, süreklilik unsurları gibi

210 Tussay, s. 138. Bu fark için ayrıca bkz. "Çünkü birincisinin daha iyi olduğunu Tanrı hem sözleriyle hem de yaptıklarıyla ortaya koymuştur. Nuh'a, İbrahim'e, onun soyuna, Eyüp'e ve Musa'ya da yazılarla değil, onların zihinlerini temiz bularak Kendisi konuşmuştur. Ama bütün İbrani halkı kötülük çukuruna düştükten sonra, yazılı bir söz, tablolar ve bunlarla verilen öğütler ortaya çıktı." John Chrysostom, *Homilies on Matthew*, 1. 1., <https://www.newadvent.org/fathers/200101.htm> (31.10.2024). Yaşayan yasa ifadesi için ayrıca bkz. "Her şeyde iyi işlere örnek ol: başkalarının önünde bir model, yaşayan bir yasa, iyi yaşamın bir kuralı ve standardı olarak Hristiyan yaşamının bir örneği ol, çünkü bir öğretmen böyle olmalıdır. Sözde, konuşmada, hayırseverlikte, imanda, gerçek saflıkta, ölçülülükte kolaylıkla konuşabilirsin." John Chrysostom, *Homily 13 on First Timothy*, Timothy 4:11-14, <https://www.newadvent.org/fathers/230613.htm> (31.10.2024).

211 Söylev için bkz. "Ben, Gregory, yarı ölü, ikiye bölünmüş, büyük birlikteliğimizden kopmuş ve ondan ayrıldıktan sonra tahmin edilebileceği gibi kolay olmayan acılarla dolu bir hayatı sürüklerken, rehberimi kaybettiğime göre artık sonumun ne olacağını bilmiyorum. Ve şimdi bile, görevimi yerine getiremediğim takdirde, gece görümlerinde uyarılıyor ve eğitiliyorum. Şimdiki amacım, övgülerime ağıtları karıştırmak ya da bu kişinin kamusal yaşamını betimlemek ya da tüm zamanlar için ortak bir erdem resmi ve tüm kiliseler ve tüm ruhlar için yararlı bir örnek yayınlamak değil, yaşayan bir yasa olarak göz önünde tutabileceğimiz ve yaşamlarımızı doğru bir şekilde yönlendirebileceğimiz, onun öğretilerine tamamen insiyeye olmuş olan sizlere, sizi gören ve sizin tarafınızdan görülen biri olarak gözlerinizi ona dikmenizi ve böylece Ruh tarafından mükemmelleştirilmenizi tavsiye etmektir." Gregory Nazianzen, *Orations*, Oration 43.80, <https://www.newadvent.org/fathers/3102.htm> (31.10.2024)

212 Tussay, s. 141. Ayrıca Tussay şöyle demektedir: "Bence tüm bu örnekler, Themistius'un νόμος ἔμψυχος fikrini anlamasının merkezinde, imparatoru yasanın kaynağı, yazılı metninden üstün ve onun üstünde ve bu nedenle de iyiliksever bir imparator olarak görmesinin yattığını oldukça iyi göstermektedir." Tussay, s. 142.

213 Tussay, s. 143.

kralın yasayla bağlı olmadığı bir anlayışa evrilmiştir. Nitekim yazılı yasa hem kralın uhdesindedir hem de yazılı yasa kavramını ister demokratik ister monarşi rejiminin sınırları dahilinde kullanalım yaşayan yasaya kıyasla elverişsiz bir araç sayılmıştır. Dahası hukukun en önemli kodlarından biri olan *Corpus Iuris Civilis* külliyyatına da bu geleneğin dahil edildiği hatırlatılmalıdır. *Novella* da şöyle denmektedir: “İmparator az önce formüle ettiğimiz kurallara tabi değildir, çünkü Tanrı onu insanlara cisimleşmiş bir yasa olarak vererek yasaların kendisini onun kontrolüne tabi kılmıştır.”²¹⁴

Sonuç

Öncelikle kavramın erken dönem tarihi okurla paylaşılmıştır. Burada karşılaşılan ilk mektup kaynak Archytas’a ait olup metnin tonu demokratiktir ve M.Ö. dördüncü yüzyıl Yunan dünyası hakkında önemli bilgiler içerir. Burada ilk kez yaşayan yasa ifadesi kullanılmış bunun yanında yasaların taş levhalara ya da sütunlara yazılı olmasının değil insanların karakterlerine işlenmesi gerektiği savunulmuştur. Yine septiklerin itirazlarıyla daha da belirgin hâle gelen yazılı yasa ve diğer yasalar arasında dönemin ruhuna uygun biçimde ayırım yapılmış, rejimin erdeme yönelmesi zorunluluğu vurgulanmıştır. İktidarın tanrısal düzeni ve uyumu taklit etmesi gerektiği düşünülmüştür. Ayrıca Yunanlıların bu düşünceyi aldığı ve kendi siyaset fikirlerine uyarladığı bir köken olarak Perslerdeki güneş kültünün izlerine de rastlanmaktadır.

Elbette Archytas’ın ilk örnekliği zaman içerisinde farklı filozoflar tarafından çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Hristiyanlık tecrübesine kadar olan süreci genel hatlarıyla ele alırsak aşağıdaki sonuçlara varabiliriz.

Antik Yunan Dönemi hakkında;

(i) Süreçte yer verilen Antik Yunan filozofları Archytas’a uygun olacak biçimde yazılı yasa ve diğer yüksek yasalar arasındaki ayırma uyumudur.

(ii) Yine neredeyse tamamında yasaların yazılı olması değil kalplere işlenmesi gerektiği düşünülmüştür.

(iii) Hepsi rejimin erdeme yönelmesi gerektiği hususunda uzlaşa içerisinde.

(iv) Yine neredeyse tamamında rejimin ilahi düzenin taklidi olduğu görülmektedir.

(v) İlginç hususlardan biri Archytas’tan sonra yaşayan yasa fikriyle uyumlu olduğu düşünülen siyasal rejimin demokrasi değil monarşi olduğu düşünülmüştür. Genellikle yaşayan yasa konsepti monarşi ile birlikte zikredilmiştir. Bunun

214 I. Justinian, *The Novels of Justinian (Novella)*, 105, Bölüm II, IV. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/> (31.10.2024)

için önerilen temel kırılma Sokrates'in idamı ile başlayan demokrasi karşıtlığıdır. Yine de burada söylemek istediğim Platon'un, Aristoteles'in tam manasıyla monarşi rejimini benimsediği değildir. En ideal rejim açıklamalarında (filozof-kral ve *pambasileia*) ve yaşayan yasa kavramına yaklaştıkları noktada bunun tam manasıyla bir monarşi olduğu verisidir. Nitekim bu monarşi tonunun Helenistik dönemde daha yoğunlaşacağı kolaylıkla söylenebilir.

(vi) Nihayet bu dönemin kendisinden sonra gelecek düşünürleri besleyen ve kaynak oluşturan bir yanı bulunmaktadır. Kronolojik olarak takip eden süreçlerde örneğin Aristoteles'in canlı (yaşayan) adalet terkibi ya da Ksenophon'un gören yasa terkibine benzer kullanımlarla karşılaşmaktayız.

Helenistik Dönem ve Roma İmparatorluğu hakkında;

(i) Burada yer alan tüm düşünürler tıpkı Antik Yunan geleneğine uygun biçimde rejimin erdeme yönelmesi gerektiğini savunmuştur.

(ii) Yaşayan yasanın Tanrı'nın *mimesisi* olduğunu kabul etmişlerdir.

(iii) Tek bir istisna dışında hepsi ideal rejimin monarşi olduğu hususunda hemfikirdir. Bu dönemde monarşiye duyulan sempatinin tonu çok daha yoğundur. Bir istisna olarak Philo göze çarpmaktadır ve demokratik bir istisna oluşturabiliyor olmasının sebebi büyük oranda konunun dinsel perspektifle ele alınmasında saklıdır. Nitekim Philo için imparator da Tanrı devletinin bir tebaasıdır ve onun sınırlandırmalarından muaf değildir. Benzer bir husus Stoa düşüncesinde de gizlidir. Akıl hepimize ortak verildiği için kişi bilgeliğe yaklaştığı ölçüde bu payeyi kuşanmaya da hak kazanır. Bu bir aileye soyu vb. özellikleri sebebiyle sunulmaz. Dolayısıyla ortaya çıkan ilginç bir sonuç yaşayan yasa payesini taşıyan hükümdar üzerindeki sınırlandırma arttıkça rejimin demokrasiye fakat azaldıkça monarşiye yaklaşmasıdır. Her ne kadar kavramın erken tarihinde yaşayan yasalar üzerinde erdem, adalet, doğal hukuk gibi kısıtlar olsa da bunlara ayrılan kaynak ve çaba çoğaldıkça daha sınırlı bir hükümdar fikri de görebilmekteyiz. Her halükârda ister monarşi ister demokrasi olsun bu iktidarın keyfi olmadığı söylenmelidir.

(iv) Bir başka sonuç bu dönemde doğrudan yaşayan yasa ifadesine yer veren metinlerle daha sık karşılaşıldığıdır.

(v) Yine pek çok yazar yazılı yasanın eksiklerinin, uzlaşının keyfiyetinin bu kişilerin erdemi aracılığıyla kapatılabileceğine inanmaktadır.

(vi) Archytas'ta bulunan güneş sembolü bu dönemde de Ecphantus ve Plutharkos aracılığıyla tekrar edilmiştir.

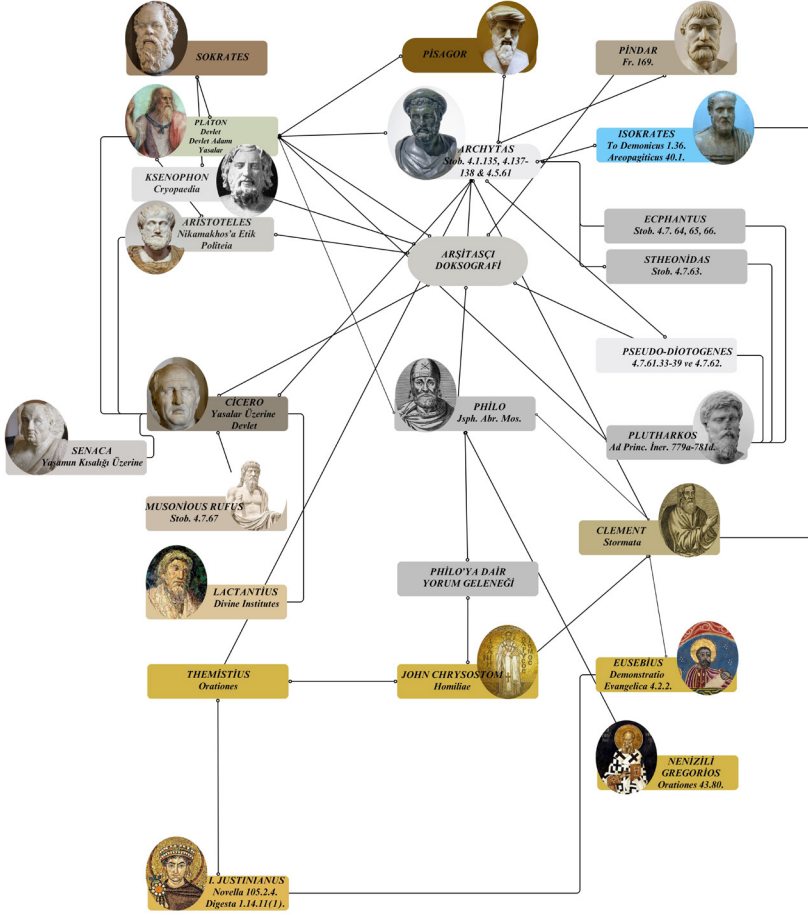
(vii) Daha önce Platon ve Ksenophon'da bulunan hükümdarı felsefeye alıştırmak ve keyfiyetini bir tür bilgeliğe çevirme teşebbüsü Seneca ve Musonius Ru-

fus tarafından benimsenmiştir.

Nihayet tüm bu düşünceleri izleyen üç yüzyıl içinde (M.S. 5. yüzyıla kadar) dahi bu kavramı doğrudan kullanan pek çok isimden söz edebiliriz. Bu durum yaşayan yasa terkinin bir hukuk kavramı hâline geldiği, dahası yaygınlaştığının çok daha somut bir göstergesidir. Yukarıda kısaca değinilen Clement, Lactantius, Themistius, John Chrysostom, Eusebius, Nenzili Gregorios, I. Justinianus gibi pek çok önemli isim bu kavram üzerine yazmış ve üretmiştir. Hatta bu kavramın kimi kök hukuk metinlerini doğrudan etkilediği bile söylenebilir. Dolayısıyla düşünceler tarafından konuya artan ilgi ve krallık rejimi savunucuları için konunun işlevselliği ziyadesiyle dikkat çekicidir. Bu ivmenin Orta çağ ve sonraki dönemler için de korunduğu görülecektir. Bu da yaşayan yasa niteliğinin egemenliğin, bölünemez ve sürekli olması gibi diğer unsurlarından biri hâlini nasıl aldığını açıklayabilir. O hâlde bu konu egemenlik üzerine yapılacak bir araştırma için de vazgeçilmez duraklardan birini oluşturur.

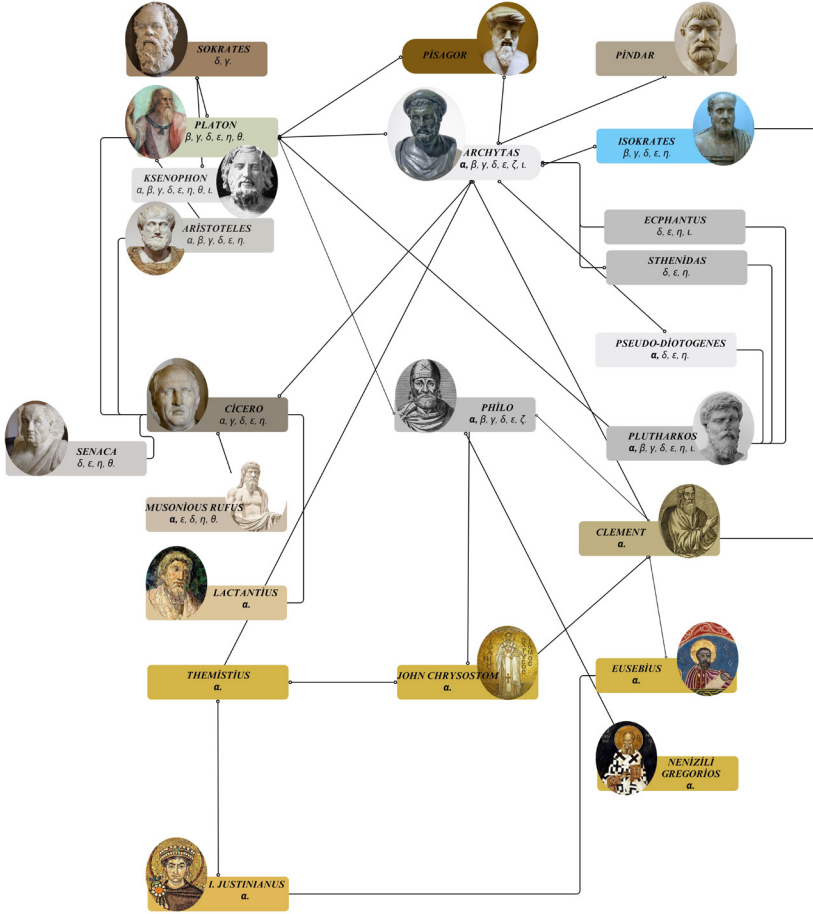
EK-1

Nomos Empsychos (νόμος ἑμψυχος) Fikrinin Erken Dönem Soy Kütüğü

EK-2

Nomos Empsychos (νόμος ἔμψυχος) Fikri ve Kavram Haritası

Semboller ve kavramlar arasındaki bağlantılar aşağıda verilmiştir:

α: Yaşayan yasa ifadesini kullanan filozofları ifade eder. Ayrıca benzer biçimde konuşan yasa, gören yasa ve yaşayan akıl kullanımlarını da buraya dahil ettim. Fakat doğrudan yaşayan yasa terkinin kullananları kalın (**bold**) biçimde gösterdim.

β: Yasalar insanın ruhuna hitap etmeli, huy (karakter, *ethos*) hâlini almalıdır görüşünü savunan filozoflar sembolize eder.

γ: Yazılı yasa ve diğer yüksek yasalar ikilemini ortaya koyan filozoflar.

δ: Rejimin erdeme yönelmesi gerektiğini savunan filozoflar.

ε: Yaşayan yasanın Tanrı'nın *mimesisi* olduğu ya da olması gerektiği fikrini karşılar.

ζ: İdeal rejimin demokrasi olduğunu savunan filozoflar.

η: İdeal rejimin monarşi olduğunu savunan filozoflar.

θ: Kralın felsefe öğrenmesi gerektiğini vurgulayan filozoflar.

ι: Güneş sembolüne yer verip tartışan, yaşayan yasa kavramının Pers kökeniy-le bağlantı kurulabilecek filozoflar.

KAYNAKLAR

- Agamben, Giorgio (Terc. Kemal Atakay), *İstisna Hali*, Otonom Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Archytas (Terc. André Laks, Glenn W. Most), *Early Greek Philosophy Western Greek Thinkers: Vol IV*, Ed. André Laks, Glenn W. Most, Harvard University Press, Cambridge & London, 2016.
- Aristides, P. Aelius (Terc. Charles A. Behr), *The Complete Works: Volume II. Orations XVII–LIII*, E. J. Brill, Leiden, 1981.
- Aristoteles (Terc. Saffet Babür), *Nikomakhos’a Etik*, 7. Bası, Bilge Su Yayıncılık, Ankara, 2017.
- Aristoteles (Terc. Özgüç Orhan), *Politika*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Aristotle (Terc. H. Rackham), *Problems II: Books XXII-XXXVIII and Rhetorica ad Alexandrum*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 1937.
- Aristotle (Terc. Darcy Wentworth Thompson), *Works of Aristotle Volume IV: Historia Animalum*, Ed. J. A. Smith, W. D. Ross, Clarendon Press, Oxford, 1910.
- Born, Lester Kruger, “Animate Law in the Republic and the Laws of Cicero”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Cilt 64, 1933.
- Cengiz, Çevik, “Policraticus’ta Yasanın Efendisi ve Kölesi Olarak Kral”, *Felsefi Düşün*, Sayı 10, 2010, ss. 26-45.
- Chesnut, Glenn F., “The Ruler and the Logos in Neopythagorean, Middle Platonic, and Late Stoic Political Philosophy”, *Religion (Heidentum: Römische Religion, Allgemeines [Forts.])*, Ed. Wolfgang Haase, De Gruyter, Boston, 1978.
- Chrysostom, John, *Homilies on Matthew*, 1. 1., <https://www.newadvent.org/fathers/200101.htm> (31.10.2024).
- Chrysostom, John, *Homily 13 on First Timothy*, Timothy 4:11-14, <https://www.newadvent.org/fathers/230613.htm> (31.10.2024).
- Cicero (Terc. Cengiz Çevik), *Devlet Üzerine*, 2. Bası, İthaki Yayınları, İstanbul, 2018.
- Cicero (Terc. Raphael Woolf), *On Moral Ends*, Ed. Julia Annas, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Cicero (Terc. Cengiz Çevik), *Yasalar Üzerine*, 4. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Cicero (Terc. Cengiz Çevik), *Yükümlülükler Üzerine*, 5. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Clement, *The Stromata*, Kitap II, Bölüm IV, <https://www.newadvent.org/fathers/02102.htm> (31.10.2024).
- Clement (Terc. William Wilson), *The Writings of Clement of Alexandria*, Christian Library, Cilt 4, Clement of Alexandria Cilt 1, T. and T. Clark Edinburgh.
- Clement, *The Writings of Clement of Alexandria*, s. 337 ve 338. <https://www.newadvent.org/fathers/02093.htm> (31.10.2024).
- Douzinas, Costas (Terc. Kasım Akbaş, Umre Deniz Tuna), *İnsan Haklarının Sonu*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018.
- Ehrlich, Eugen (Terc. Artun Mimar), *Hukuk Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.

- Eryiğit, Abdullah, *Yasa-üstü İnsan: Platon'dan Agamben'e Hukuk ve Yasa İkileminde İnsan*, Runik Yayınları, İstanbul, 2021.
- Eusebius of Caesarea (Terc. W. J. Ferrar), *Demonstratio Evangelica*, 1920, Kitap IV, Bölüm II, https://www.tertullian.org/fathers/eusebius_de_o6_book4.htm (31.10.2024).
- Farber, J. Joel, "The Cyropaedia and Hellenistic Kingship", *The American Journal of Philology*, Cilt 100, Sayı 4, 1979, ss. 497-514.
- Goodenough, Erwin R., "The Political Philosophy of Hellenistic Kingship", *Yale Classical Studies*, Cilt 1, 1928, ss. 55-105.
- Goodenough, Erwin R., *An Introduction to Philo Judaeus*. 2. Bası, Basil Blackwell, Oxford, 1962.
- Gregory, Nazianzen, *Orations*, Oration 43.80, <https://www.newadvent.org/fathers/3102.htm> (31.10.2024).
- Hesiodos (Terc. Azra Erhat, Sabahattin Eyüpoğlu), *Theogonia & İşler ve Günler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Horky, Phillip Sidney; Johnson, Monte Ransome, "On Law and Justice: Attributed to Archytas of Tarentum", *Early Greek Ethics*, Ed. Phillip Sidney Horky, Monte Ransome Johnson, Oxford University Press, Oxford, 2020, ss. 455-490.
- Horsley, Richard A., "The Law of Nature in Philo and Cicero," *The Harvard Theological Review*, Cilt 71, Sayı 1-2, 1978, ss. 35-59.
- I. Justinian, *The Novels of Justinian (Novella)*, 105, Bölüm II, IV. <https://droitroma-in.univ-grenoble-alpes.fr/> (31.10.2024).
- Inwood, Brad, "Commentary on Striker", *Proceedings of the Boston Area Colloquium of Ancient Philosophy*, Cilt 2, Sayı 1, 1986, ss. 95-101.
- Isocrates (Terc. George Norlin), *Areopagiticus* Cilt 2, G. P. Putnam's Sons & New York, William Heinemann Ltd. & London, 1929.
- Isocrates, *To Demonius*, Ed. George Norlin, Section 1.36, <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Isoc.+1+36&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0144> (31.10.2024).
- Kantorowicz, Ernst H. (Terc. Ümit Hüsrev Yolsal), *Kralın İki Bedeni Ortaçağ Siyaset Teolojisi Çalışması*, Bilge Su Yayıncılık, Ankara, 2018.
- Klassen, William, "The King as 'Living Law' with Particular Reference to Musonius Rufus" *Sciences Religieuses / Studies in Religion*, Cilt 14, Sayı 1, 1985, ss. 63-71.
- Lactantius, *Divine Institutes*, Kitap IV (Of True Wisdom and Religion), Bölüm 25, Of the Advent of Jesus in the Flesh and Spirit, that He Might Be Mediator Between God and Man, <https://www.newadvent.org/fathers/07014.htm> (31.10.2024).
- Laertius, Diogenes (Terc. Candan Şentuna), *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 3. Bası, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Martens, John W., *One God, One Law: Philo of Alexandria on the Mosaic and Greco-Roman Law*, Brill Academic Publishers, Boston & Leiden, 2003.
- Montaigne (Terc. John Florio), *Essays*, Kitap III, Bölüm XIII, Of Experience, 1603, <https://hyperessays.net/florio/book/III/chapter/13/> (31.10.2024).
- Nelken, David, "Eugen Ehrlich, Living Law, and Plural Legalities", *Theoretical Inquiries in Law*, Cilt 9, Sayı 2, 2008, ss. 443-471.

- Okandan, Recai Galip, *Umumi Hukuk Tarihi Dersleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1951.
- Philo (Terc. C. D. Yonge), *The Works of Philo: Complete and Unabridged*, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1993.
- Philo (Terc. F. H. Colson), *Cilt VI*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, William Heinemann Ltd., Cambridge, Massachusetts, 1984.
- Philostratus, Eunapius (Terc. Wilmer Cave Wright), *The Lives of the Sophists*, William Heinemann, London, 1922.
- Platon, *Devlet*, 20. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Platon (Terc. Furkan Akderin), *Devlet Adamı*, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- Platon (Terc. Niyazi Berkes), *Sokrates'in Savunması*, Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, 1998.
- Platon (Terc. Ari Çokona), *Sokrates'in Savunması: Euthyphron, Apologia, Kriton, Phaidon*, 6. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Platon (Terc. Candan Şentuna, Saffet Babür), *Yasalar*, 3. Bası, Kalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Plutarch (Terc. Bernadotta Perrin), *The Complete Works of Plutarch*, To an uneducated ruler, Delphi Classics, East Sussex, 2013.
- Roskam, Geert, "How to Date the Timeless? *The Difficult Problem of the Pseudo-Pythagorean Treatises On Kingship*" *Ktēma: Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, Strasbourg, 2020, Les traités néopythagoriciens Sur la royauté, Cilt 45, ss. 125-142.
- Roskam, Geert, "Some Fresh Air into the Neopythagorean Tradition: The Fragments on Kingship By Diotogenes", *The Cambridge Classical Journal*, Cilt 66, ss. 203-220.
- Rufus, Musonius (Terc. Cora E. Lutz), "Musonius Rufus: The Roman Socrates", (VII, That Kings Also Should Study Philosophy), *Yale Classical Studies*, Cilt 10, Yale University Press, New Haven, 1947.
- Runia, David T., "What is Doxography?", Ed. Philip J. Van Der Eijk, *Ancient Histories of Medicine: Essays In Medical Doxography and Historiography in Classical Antiquity*, Brill, Leiden, 1999, ss. 33-57.
- Russell, Donald, "Anaximenes (2)", Ed. N. G. L. Hammond, H. H. Scullard, *The Oxford Classical Dictionary*, 2. Bası, Ed. N. G. L. Hammond, H. H. Scullard, Clarendon Press, Oxford, 1976.
- Schmitt, Carl (Terc. Emre Zeybekoğlu), *Siyasal İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, 2. Bası, Dost Kitabevi, Ankara, 2005.
- Schofield, Malcolm, *The Stoic Idea of the City*, Chicago Press, Chicago, 1999.
- Seneca (Terc. C. Cengiz Çevik), *Mutlu Yaşam Üzerine ve Yaşamın Kısırlığı Üzerine*, 2. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Seneca (Terc. Bedia Demiriş), *Hoşgörü Üzerine-Ruh Dinginliği Üzerine*, 3. Bası, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Stertz, Stephen A., "Pseudo-Aristides: ΕΙΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑ", *The Classical Quarterly*, Cilt 29, Sayı 1, 1979, ss. 172-197.
- Stertz, Stephen A., "Themistius: A Hellenic Philosopher-Statesman in the Christian Roman Empire", *The Classical Journal*, Cilt 71, Sayı 4, 1976, ss. 349-358.

- Thesleff, Holger, “An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period”, *Acta Academiae Åboensis Humaniora*, Cilt 24, Sayı 3, Åbo, 1961.
- Thesleff, Holger, *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period [Pythagorean]*, Åbo, 1965.
- Topçuoğlu, Hamide, *Hukuk Sosyolojisi: Sosyoloji Açısından Hukuk*, 3. Bası, Cezaevi Matbaası, İstanbul, 1969.
- Tussay, Ákos, *A History of the Nomos Empsychos Ideas*, Pázmány Péter Catholic University, Doctoral School of Law and Political Sciences, Budapest, 2022.
- Umur, Ziya, *Roma Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1982.
- Vatter, Miguel E., *Living Law: Jewish Political Theology from Hermann Cohen to Hannah Arendt*, Oxford University Press, New York, 2021.
- Wendland, Paul, “Die Schriftstellerei des Anaximenes von Lampsakos III. Anaximenes’ Rhetorik”, *Hermes*, Cilt 39, 1904, ss. 499-542.
- Xenophon (Terc. H. G. Dakyns, Rev. F. M. Stawell), *Cyropaedia or The Education of Cyrus*, J. M. Dent & Sons Published, London & New York, 1914.

İnternet Kaynakları

- <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/LSJ/navigate/44/1/1684/?byte=1417002> (31.10.2024).
- <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/LSJ/query?report=concordance&method=proxy&q=%E1%BC%80%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1&start=0&end=0&head=> (31.10.2024).
- <https://www.britannica.com/event/Hellenistic-Age> (31.10.2024).
- <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0326%3Asection%3D1> (31.10.2024).
- <https://plato.stanford.edu/entries/doxography-ancient/> (31.10.2024).

